Journey to the Orkhun valley | Orxun Boylirigha Seper

ئورخۇن

بويلىرىغا سەپەر

(2011-يىلى 7-ئاينىڭ 2-كۈنىدىن 8-كۈنىگىچە موڭغۇلىيەدە ئېچىلغان "3-نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى قۇرۇلتىيى"غا قاتنىشىش سەپىرىدە يېزىلغان ئەدەبىي خاتىرىلەر)

ئەزىز ئەيسا

سۆز بېشى

بىز تۇغۇلغان ۋە ياشاۋاتقان بۇ دۇنيا سانائەت دەۋرىنىڭ كىرىزىسلىرى ئىچىدە ھالسىراۋاتقان، ئىقتىسادىي بوھران ۋە باشقا سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر نەتىجىسىدە ئىنسانلارنىڭ ياشاش مۇھىتى كۈندىن كۈنگە بۇلغىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، بىزنىڭ بىرلا يەرشارىمىزغا بولغان چوڭقۇر مەسئۇلىيەتلەرنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان مۇھىت سۆيەر ئالىملىرىمىز ”دۇنيا ئىقلىمىنىڭ ئىللىشى“ نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇھىتنى قوغداش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ يۇكسەك دەرىجىدىكى قارشى تۇرۇش ئىقتىدارلىرى بىلەن كۈرەشلەر ئاقتۇرۇۋاتقان، ھەر شەيئىلەر ئۆز-ئارا رىقابەت بەيگىسىگە تولغان بۇ دۇنيانىڭ شەھەر مەدەنىيىتىنى بىر مەزگىل ئۇنتۇپ، ئۆزىڭىزنى ئىنسانىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيدىغان، بۈگۈنكى زامانىۋى مەئىشەتلەردىن يىراق بولغان ساپھاۋالىق، پايانسىز ئۇپۇقنى سۆيگەن ياپ- يېشىل يايلاقتا قەدەملىرىڭىزنى ئاتا- بوۋىلىرىڭىز بىر زامانلاردا ئات چاپتۇرۇپ ماڭغان چىغىر يوللارغا تاشلاپ، قۇلاق تۈۋىڭىزدىن غۇر–غۇر ئۇتۇپ تۇرىدىغان شامالارغا سىرداش بولۇپ ماڭسىڭىز ياكى قارىغايلىق تاغ ئېتەكلىرىدىن كېلىۋاتقان كۆك بۆرىلەرنىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازىنى ئىشتكەچ، كۆك تەڭرىنى سۆيۈپ تۇرغان ئاق باش چوققىلارغا ئەجدادلىرىڭىزنىڭ ياراتقان ئالەمشۇمۇل تۆھپىلىرى بىلەن پەخىرلىنىپ، غۇرۇر تۇيغۇسى بىلەن نەزىرىڭىزنى چەكسىز كەتكەن يايلاقلارغا تاشلىسىڭىز، كېچىلىرى يۇلتۇزلار ئۆزلىرىنىڭ نۇرلىرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكىدىغان بۇ زېمىندا تۇرۇپ، يۇلتۇز سانىغاچ بوۋىمىز ئوغۇزخان ئىلتىجا قىلغان كۆك ئاسماندىكى كۆك تەڭرىگە بېشىڭىزنى تىك كۆتۈرۈپ باقسىڭىز ۋە ياكى بۈگۈنكى موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ شىمالىدىكى رۇسىيە (رۇس يەر) نىڭ زېمىنىغا ئايلانغان سىبىرىيە ئورمانلىقلىرىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى ئاتا-بوۋىلىرىمىز بېلىق تۇتۇپ يېگەن بايقال كۆلىنىڭ (باي-قال-كۆل) نىڭ تىنچ ۋە تەمكىنلىكتە سىزگە مېھرى بىلەن باققان يۈزىگە سىنچىلاپ قارىسىڭىز، سىز يەنە ئېتىڭىزنى چاپتۇرۇپ جەنۇبقا قاراپ يورغىلاپ، ئورخۇن دەرياسى بويلىرىغا كېلىپ ئوچۇملاپ يۈرىكىڭىز قانغىچە ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن كەلگەن تاغ سۈلىرىنى ئىچسىڭىز، ئۆزىڭىزنى قەيەردە دەپ بىلىسىز ۋە قانداق ھېسلاردا بولىسىز؟

مانا بۇ مۇقەددەس تۇپراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىي بۆلىقى بولۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە زور تۆھپىلەرنى قوشقان ۋە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ 100 يىللاردىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن بۈگۈنكى موڭغۇلىيىدىكى ئورخۇن ۋادىسىدۇر! بۇ تۇپراق شۇ ۋەجىدىن ئۆزىنىڭ ئالاھىدە تارىخىي قىممەتلىرى بىلەن موڭغۇلىيە دۆلىتىنىڭ ئىلتىماسى قىلىشى نەتىجىسىدە 2004-يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن ئورخۇن دەريا ۋادىسى ئەتراپىدىكى 121، 967 گېكتار تۇپراق "ئورخۇن ۋادىسى مەدەنىيەت ئىزنالىرى"[1] نامىدا خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان تارىخىي جايلار تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن. مانا بۇ تۇتىيا زېمىندا ئورال-ئالتاي تىللىق قەلەمكەشلەرنىڭ 3-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى بولۇپ ئۆتتى.

ئۆزىمىزھەققىدە قىسقىچە بايان

بۇ نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي تىللىق قەلەمكەشلەرنىڭ قۇرۇلتىيى 2011-يىلى 2-ئىيۇلدىن 8- ئىيۇلغىچەھەممە تۈركىي ۋە ئورال-ئالتاي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىل-يېزىقىنىڭ تۇغۇلۇش بۆشۈكى بولغان جاي موڭغۇلىيە يايلاقلىرىدا "ئەسلىمىزگە قايتىش، تارىخنى ياد ئېتىش ۋە كەلگۈسىگە نەزەر سېلىش" تۈيغۇلىرى بىلەن بىرھەپتە داۋام قىلدى.

بىز بۇ پۇرسەتلەر بىلەن ئاتا-بوۋىلىرىمىز قەبرىگاھلىرىنى، قالدۇرغان تاش- ئەبىدىلەرنى، بوگۇنگىچە ئىزناسى ساقلانغان شەھەر خارابىلىرىنى تاۋاپ قىلىشقا شەرەپ، غۇرۇر ۋە ئىپتىخارلىق بىلەن مۇيەسسەر بولدۇق. ئاۋۋال بۇ قېتىمقى "3- نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ۋە سەھىپخانلىقىدا ئۆتكۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن بۇھەقتە تەپسىلىي مەلۇماتلار بايان قىلىشتىن ئىلگىرى ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ قۇرۇلۇشى ۋە خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ ئۆتكەنكى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان خىزمەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن.

بەلكىم سىز خەۋەردار بولۇشىڭىز مۇمكىن، ئۇيغۇرنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئۆلمەس كۈرەش جەڭچىسى مەرھۇم كۈرەش كۈسەن ئەپەندى‌ھاياتىنىڭ ئاخىرقى بىر قانچە يىللىرىدا سەپدىشى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى بىلەن بىرلىكتە يىللاپ سىڭدۇرگەن مېھنەتلىرى بەدىلىگە 2006-يىلى 18-ئۆكتەبىر تەشكىل قىلىنغان ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى رەسمىي شەكىلدە خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ تەركىبىدە دۇنيادىكى 145 قەلەمكەشلەر مەركەزلىرى قاتارىدىن شەرەپ بىلەن ئورۇن ئالغاندىن باشلاپ، بۇ مەركەز ئۇيغۇر يازارلىرىنىڭ ھەق-ھوقۇقىنى قوغداش، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دۇنياغا تونۇشتۇرۇش، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىش ۋە پىكىر ئەركىنلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش سەھەلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا بىر تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ئۆزىنىڭ نىشانى قىلىپ ئاكتىپ پائالىيەتلەر ئېلىپ باردى.

ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىگە رەسمىي ئەزالىققا قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ خىزمەتلىرىنى ئۇنۇملۈك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مىللىي، ئىرقىي ۋە مەدەنىيەتلەردە ئورتاقداش بولغان قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن ئىش بىرلىكى ئېلىپ بېرىش يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئورال-ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىنى ئاساس قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرنىڭ پىكىر ئەركىنلىكى ۋە دېموكراتىيىگە بولغان تەشنالىق ساداسىنى بۇ رايونلاردا تەقدىرداش مىللەتلەر بىلەن تەڭ ياڭرىتىش مەقسىتىدە ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى مەركىزىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن 2009-يىلى ئىستانبۇلدا خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىگە

ئەزا بولغان فىنلاندىيە، ئېستونىيە، تۈركىيە، ۋېنگرىيە، تاتارىستان، ئەزەربەيجان، ئوتتۇرا ئاسىيا قەلەمكەشلەر مەركىزى (بىشكەك قەلەمكەشلەر مەركىزى)، قازاق قەلەم مەركىزى، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى، موڭغۇلىيە، كورىيە، ياپونىيە قاتارلىق 12 قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىنىڭ بىر ئارىغا توپلىنىپ باش قوشۇشى ئاساسىدا "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى " قۇرۇلغان ئىدى ۋە بۇ قۇرۇلتاي ئۆزنىڭ 2-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىنى 2010-يىلى قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆلدە مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاچقان.

دېمەك بۇ قېتىم ئۇلانباتوردا ئېچىلغان يىغىن ئالدىنقى نۆۋەتلىك يىغىننىڭ داۋامى - "3- نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" دۇر. خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى بارلىق ئەزالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ پىداكارلىقى ۋە توغرا رەھبەرلىكىدە، خىزمەتلىرىنى يىللاردىن بۇيان نەتىجىلىك ئاقتۇرۇپ كېلىشى بىلەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ تارمىقىدىكى لاياقەتلىك ۋە كۈچلۈك بىر قەلەمكەشلەر مەركىزىگە ئايلاندى ۋە تەبىئىيكى بۇ شەرەپلىك تۆھپە ئەلۋەتتە بىرىنچىدىن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ خىزمەتلىرىنى ئۆز ئىمكانىيەتلىرىنىڭ بارىچە قوللاپ كېلىۋاتقان بارلىق ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى ئەزالىرىغا، ئىككىنچىدىن ئىجرائىيە كومىتېتى رەھبەرلىرىگە ئاندىن كېيىن بولسا ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى، ھارماس-تالماس پىداكارى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندىگە مەنسۇپتۇر!

خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ رايونلۇق بىرلىكى بولغان "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ قۇرۇلۇشىدا ئالاھىدە رول ئالغان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ تارمىقىدىكى ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان نahايىتى ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىپ، خەلقىمىزنىڭ نۆۋەتتە ئېلىپ بېرىۋاتقان مۇجادىلىسىگە ئۆز نېسىۋىنى ئاكتىپلىق بىلەن قوشۇپ كەلمەكتە. بۇ سۆزىمىزنىڭ پەقەت بىرلا دەلىلى سۈپىتىدە بۇ يىل 20-فېۋرالدىن 24-فېۋرالغىچە ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشت شەھرىدە بۇگۈنكى موڭغۇل ياىلاقلىرىدا بىزدىن ئايرىلغان تارىخىي قېرىنداشىمىز ۋېنگرىيە ھونلىرىنىڭ سامپخانىلىغىدا داغدۇغىلىق بولۇپ ئۆتكەن "2-نۆۋەتلىك ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزى" نىڭ

يىغىنىدۇر. (بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەزكۇر يىغىن توغرىسىدا يېزىلغان "ئۆزۈلمەس تارىخىي رىشتە"[2] ناملىق ئەدەبىي خاتىرە ۋە مەخسۇس سىن فىلىمىنى كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھوزۇرىغا سۇنغان ئىدىم).

بۇ قۇرۇلتاي ئۇلانباتوردا باشلاندى

مانا بىز بۇگۈن بۇ زېمىندا، 21-ئەسىردە تارىختىكى چىڭگىزخانىنىڭ دۆلىتىدە، تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتساق، تارىخ بەتلىرىنى بىرقانچە ئەسىرلەر ئىلگىرى سۈرسەك، ئەجدادلىرىمىز تارىختا قۇرغان سەلتەنەتلىك ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە- ئورخۇن بويلىرىدىكى تۈرك قەبىلىلىرى ياشىغان تۇپراقلارنى تاۋاپ قىلىش بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېلىپ بېرىلىش نىشان قىلىنغان بۇ يىغىن 2011-يىلى 2-ئىيۇل خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزى ۋە موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسىنىڭ سەھىپخانىلىغىدا موڭغۇلىيىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتوردا رەسمىي باشلىنىپ 7-ئىيۇل بايانگول مېھمانخانىسىنىڭ يىغىن زالىدا تولۇق مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەن ئاياغلاشتى.

بۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتىغا ياۋروئاسىيانىڭ ئەڭ شەرقىدىكى ئارال دۆلەت ياپونىيىدىن تارتىپ ئەڭ غەربىيدىكى ئارال دۆلەت ئەنگلىيەگىچە، ئېستونىيە، ۋېنگىرىيە، تۈركىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، كورىيەلەردىن، ياۋروئاسىيانىڭ سىرتىدىن ئامېرىكا ۋە ئاۋستىرالىيىلەردىن كەلگەن يازارلار، شائىرلار، ژۇرنالىستلار، تارىخچىلار، ئارخېئولوگلار، سەنئەتكارلار ۋە قەلەمكەشلەر دوستلىرىھەم موڭغۇلىيىلىك يىغىن ئىشتىراكچىلىرى بولۇپ جەمئىي 50 كە يېقىن ئادەم قاتناشتى . يىغىن ئۇيغۇر، ئىنگلىز ۋە موڭغۇل تىللىرىدا ئېلىپ بېرىلدى.

يىغىننىڭ ئېچىلىش مۇراسىمى 2011- يىلى 2- ئىيۇن ئۇلانباتور ۋاقتى سائەت 5 دە موڭغۇل دۆلەتلىك سودا-سانائەت سارىيىنىڭ يىغىن زالىدا ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى يىغىننىڭ ئېچىلىش نۇتۇقنى سۆزلىشى بىلەن قىزغىن كەيپىياتلار ئىچىدە باشلاندى.

قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى سۆز قىلىپ، يىراق يوللارنى بېسىپ ئورال-ئالتاي تىللىق مىللەتلەر ئۈچۈن ناھايىتىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان موڭغۇلىيىگە كېلىپ يىغىنغا قاتناشقان بارلىق يىغىن ئەھلىنى تەبرىكلىدى. ئۇ ئاۋۋال ”ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى“ نىڭ يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن سۆزىنى داۋا قىلىپ ”ئورال–ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى“ ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ، بۇ ئېچىلىۋاتقان يىغىن ”3-نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى“ 2010-يىلى قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆلدە ئېچىلغان ”2-نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى“ نىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى، بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا ئاساسلىق خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ ئىش ئېلىپ باردىغان 5 خىزمەت دائىرىسىنىڭ بىرى بولغان ”تىل ۋە تەرجىمە ھوقۇقى“ كاتېگورىيىسى ئىچىدە ئورال-ئالتاي تىللىق رايونلاردا ساقلىنىۋاتقان تىل ۋە تەرجىمە مەسىلىلىرىنىڭ مۇھاكىمە قىلىنىدىغانلىقى چۈنكى ئورال-ئالتاي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرى موڭغۇلىيىنىڭ يايلاقلىرىدا ئۆز تەرەققىياتىنى باشلاپ ياۋروئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ جۇغراپىيىلىك رايونلارغا تارقالغانلىقى ۋە بۇ رايوندىكى خەلقلەرنىڭ تىل سىستېمىسى قىسقىلاشتۇرۇپ،

ياشىغان رايون ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ”ئورال-ئالتاي تىللىق مىللەتلەر“ دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئەمما رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ 100 نەچچە يىل داۋام قىلغان رۇسىيە ۋە سوۋېت مۇستەملىكىسىنىڭ ئىشغالىيىتى سەۋەبىدىن ئاساسەن دېگەندەك ئۆز تىل-يېزىقىدا يېزىش ۋە نەشر قىلدۇرۇش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ يوقىلىش گىردابىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى، بۇ رايوندىكى خەلقلەر ئۆز مۇستەقىل دۆلىتىگە ئېرىشكەندىن كېيىنمۇ شۇ تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تىل ۋە تەرجىمە ئىشلىرىدا نهايىتى زور مەسىلىلەرگە دۇچار بولۇۋاتقانلىقى قاتارلىق بىر تۈرلۈك ئەھۋاللارنى چۈشەندۈردى.

قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى سۆزىنى داۋام قىلىپ بۇ ئېچىلىۋاتقان ”3-نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى“ داۋامىدا رايوندىكى قەلەمكەشلەر مەركەزلىرى ئارىسىدا قانداق قىلغاندا بىرلىكتە تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ئىش بىرلىكى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئىمكانىيەتلىرىنى ياراتقىلى بولىدىغانلىقى تېما قىلىنىپ ئاساسلىق مۇزاكىرە قىلىنىدىغانلىقى ۋە شۇنىڭدەك رايوندا تىل ۋە تەرجىمە خىزمەتلىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە بۇ ئارقىلىق يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئىنگلىز تىلى قاتارلىق باشقا دۇنيا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ دۇنيا سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىش ئارىلىق ئورال-ئالتاي رايونىنىڭ ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، تىل مەسىلىلىرىنى يورۇپ بېرىش نۆۋەتتە ئېلىپ بېرىلىدىغان مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىر ئىكەنلىكىنى، ئەگەردە بۇ خىزمەتلەر نەتىجىلىك ئىشلەنسە رايوندا كوممۇنىست دەۋرلىرىدىن قالدۇق مىراس بولۇپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەركىن يىغىلىش ۋە پىكرى ئەركىنلىكىنىڭ چەكلىنىشى، ئىنسان ھەقلىرى مەسىلىلىرى قاتارلىق نېگىزلىك مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشىدىمۇ بۇ ئېلىپ بېرىۋاتقان خىزمەتلەرنىڭ ئىجابىي رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى.

ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا بۇ قېتىمقى يىغىنغا ئالاھىدە ۋاقتىنى ئاجرىتىپ، يىراق يوللارنى بېسىپ كەلگەن ۋە بۇ يىغىننىڭ ئېچىلىشىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىگەن خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى ھورى تاكەاكى ئەپەندىگە، يىغىننىڭ ئېچىلىشىغا ئالاھىدە كۆچ چىقارغان موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسى ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلى تونۇلغان شائىر، ئۇيغۇر قەلەم كەشلەر مەركىزىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن قوبۇل قىلىنغان 2010-يىللىق "نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتى" نىڭ نامزاتى، ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقى خەتتاتى دوكتور گ مەند-ئوويو ئەپەندىگە مىننەدارلىقىنى بىلدۈردى.

نۆۋەت بىلەن سوز نۆۋىتىنى ئالغان موڭغۇل شائىرى گ مەند-ئوويو ئەپەندى[3] ئۆزىنىڭ يىغىنغا ئاتىغان تەبرىكنى بايان قىلىپ، بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينىڭ موڭغۇلىيەدە ئېچىلىشىنىڭ ئەھمىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ، بۇ پەقەت بىر قېتىملىق ئىلمىي-مۇھاكىمە يىغىنىلا بولۇپ قالماستىن بەلكى موڭغۇلىيەدە ساقلانغان تارىخىي ئىزلار ئارقىلىق ئۇيغۇر قاتارلىق بارلىق ئورال-ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆتكەن تارىخىنى ئۆگىنىش، ئۆز-ئارا چۈشەنچىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە بۇ تارىخنى كەلگۈسى ئۈچۈن قانداق ساقلاپ قېلىش قاتارلىق مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىنىدىغان بىر ئەھمىيىتى زور يىغىن بولۇپ قالىدىغانلىقىنى، موڭغۇلىيىنىڭ يېڭىدىن ياش دېموكراتىك دۆلەت سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىنى ئەمما بازار ئىگىلىكى دەۋرىدە موڭغۇلىيەدە كان بايلىقلىرىنىڭ ئېچىشى سەۋەبىدىن تارىخىي ئىزلارنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، موڭغۇلىيىنىڭ موڭغۇل يايلاق مەدەنىيىتىنى كەلگۈسى ئەۋلادلارغا ساقلاپ قېلىش خەۋپىگە ئۇچراۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتسە، ئۇ يەنە ئانا تىل توغرىسىدا پىكىر بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

" بۇ ئەسىرنىڭ كىرىشىنىڭ ئالدى كەينىدە دۇنيادا نۇرغۇنلىغان تىللار يوقىلىپ كەتتى. بىر مىللەتنىڭ تىلى قانچە ئاجىزلاشسا شۇ مىللەت خەلقىمۇ شۇنچە ئاجىزلىشىدۇ. شۇڭا هەر-بىر يازغۇچى ئۆز ئانا تىلىنى قوغداش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى كېرەك!" مەند-ئوويو ئەپەندى سۆزىنىڭ ئاخىردا خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى هورى تاكەاكى ئەپەندىگە، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ قەيسەر ئۆزهۆن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى دالمىرە تىلەپبەرگەنوۋالارغا بۇ يىغىننىڭ ئېچىلىشىدا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن مىننەدارلىغىنى بىلدۈرۈپ سۆزىنى تاماملايدۇ.

ئارقىدىن سۆزگە تەكلىپ قىلىنغان، بۇ قۇرۇلتايغا ئالاهىدە تەكلىپ بىلەن كۆزەتكۈچى سۈپىتىدە قاتناشقان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى ۋە سابىق ياپونىيە قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى هورى تاكەاكى ئەپەندى قۇرۇلتاينى تەبرىكلەيدۇ ۋە ئۆزىنىڭ بۇ يىغىننىڭ نەتىجىلىك ئېچىلىشىغا، كۆزلىگەن مەقسەتلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا قارىتا ياخشى تىلەكلىرىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

" مۆهتەرەم موڭغۇلىيىلىك ئىلىم ئەهلىلىرى، يازغۇچىلار، شائىرلار، ئاۋۋال سىلەرنىڭ بۇ قېتىمقى يىغىننى ئورۇنلاشتۇرغانلىغىڭلار ئۈچۈن سىلەرگە مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرمەن. بەلكىم خەۋىرىڭلار بولۇشى مۇمكىن، بۇ يىل خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى قورۇلغانلىقىغا 91 يىل بولىدۇ.

بۇ جەمئىيەت ئۆزىنىڭ باش قەلىبنامىسى بولغان سۆزلەش ۋە يېزىش ئەركىنلىكىنى پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش پىرىنسىپى بىلەن 1-

قىيتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى ۋە 2-قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشلىرىدىمۇ ئۆزىنى ساقلاپ قالالىدى ۋە ئۆلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلدى. ئەلۋەتتە بىز خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىدىن پەخىرلىنىمىز.

بىز ئۆزىمىزنىڭ بۇ ئۇزۇن يوللۇق مۇساپىمىزدە خۇددى بىر ئادەمنىڭ ھايات مەنزىلىگە ئوخشاش بۇ سەپىرىمىزدە تۆھپىلەرنى ياراتتۇق ۋە خاتالىقلارنىمۇ ئۆتكۈزدۇق ئەمما بىز تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلىگەن ئاساستا ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدۇق ۋە ئىلگىرىلەۋاتىمىز. مەن بۇ يەردە يەنە ياپونىيە قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىگە ۋاكالىتەن ئازراق سۆز قىستۇرۇپ ئۆتەي- ھازىر ياپونىيە قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى 2000 ئەزاسى بار بىر قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى بولۇشتەك بىر ئۆتكەلدىن ئۆتتى ئەمما سىلەرگە شۇنى ئېيتىشىم كېرەككى بۇ ئەزالارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يېشى 70 ئاشقان ياشانغان يازغۇچى ۋە باشقا ئىلىم ئادەملىرىدۇر. ئۆتكەنكى 10 يىلنىڭ مابەينىدە خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا زور ئۆزگىرىشلەر ئېلىپ بېرىلدى قەيسەرگە ئوخشاش ياش، تالانتلىق ئاكتىپلىرىمىز سەپىمىزگە قوشۇلۇپ بىزنىڭ كۈچىمىزگە كۈچ قوشتى ۋە بىزنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىمىزدىكىلەرنىڭ يېشى ياشارتتى. بىز بۈگۈن موڭغۇلىيىنىڭ يايلاقلىرىغا 5 كۈنلۈك ساياھەتكە بېرىشنىڭ تەييارلىقىدا تۇرۇۋېتىمىز، مەن ئىشىنىمەنكى بىزنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىمىز بىز بىر-بىرىمىزنى ئۆز-ئارا چۈشىنىدىغان، كېيىنكى خىزمەتلىرىمىز ئۈچۈن ياخشى بىر ھۇل سالىدىغان، ئەھمىيەتلىك بولغان ئۇچرىشىشلاردىن بىرى بولۇپ قالغۇسى. مەن بۇ يەردە سىلەرنىڭ سېپىڭلاردا بولغىنىمدىن ئۆزۈمنى نەھايىتى خۇشال ھېس قىلىۋاتىمەن. سىلەرگە رەھمەت!".

خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى ھورى تاكەاكى ئەپەندى ئالقىش-سادالار ئىچىدە سۆزىنى ئاياغلاشتۇرۇپ سەھنىدىن ئايرىلىشقا تەمشىلىۋاتقان بىر پەيتتە سەھنىگە چىقىپ كەلگەن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ دوستى ۋە تونۇلغان ۋەتەنپەرۋەر كارخانىچى ۋاققاس مۇھەممەد ئەپەندى ۋە شەمشىقەمەر ئابدۇراخمانوۋىچلار ئۆزلىرىنىڭ ئەزىز مېھمانلارغا ئېلىپ كەلگەن سوۋغىتى- ئۇيغۇرنىڭ تونى ۋە دوپپىلىرىنى ھورى تاكەاكى ئەپەندى بىلەن مەند-ئوۋيو ئەپەندىلەرگە كىيگۈزۈپ،

ئۆزلىرىنىڭ قازاقىستاندىن كەلگەن ئۇيغۇر ۋەكىللىرىنىڭ نامىدىن ئۇلارغا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى.

يىغىن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئالقىش چاۋاكلار بىلەن 15 مىنۇت ئارام ئېلىشنى تۈگىتىپ يەنە داۋام قىلدى. يىغىننىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تونجى بولۇپ سۆزگە چىققان موڭغۇلىيە دۆلەتلىك تىل تەتقىقات ۋە باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى ماخىتەر خەبۇ ئەپەندى ئورال-ئالتاي تىللىرىنىڭ ئۆز-ئارا مۇناسىۋەت ۋە تەرەققىياتى شەرھلەنگەن جۈملىدىن موڭغۇل تىلىنىڭ تارىخىي ۋە بۈگۈنكى ئەھۋاللىرىنى موڭغۇل مەدەنىيەت ۋە تارىخىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ تەھلىل ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي ماقالىسىنى يىغىن ئەھلىگە تەقدىم قىلدى. ماكھتەر كەھبۇ ئەپەندى ماقالىسىدە موڭغۇل تىلىنىڭ تارىخىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىرلەرگىچە ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ، ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدىن كېيىن ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلغان موڭغۇل تىل-يېزىقى چىڭگىزخان دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ 13-ئەسىرگە كەلگەندە خۇددى بۈگۈنكى ئىنگلىز تىلىغا ئوخشاش دەرىجىدە قوللىنىلغانلىقىنى، هازىر بولسا

پۈتۈن دۇنيا بويىچە 10 مىليونغا يېقىن نوپۇس موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى چۈشەندۈردى.

ئۇ يەنە موڭغۇل تىلىنىڭ باشقا ئۇرال-ئالتاي تىللىرى بىلەن بولغان تارىخىي ۋە ئىچكى مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا توختىلىپ، موڭغۇل تىلىدىكى سۆزلۈكلەرنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ تۈركىي تىللىرى بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى، يەنە بىر قىسىم

سۆزلەرنىڭ سان-سىكرت يېزىقىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى، بۇددا دىنىغا ئائىت سۆزلۈكلەرنىڭ بولسا ئۇيغۇر تىلىدىن قوبۇل قىلغانلىقىنى، موڭغۇل تىلىدا يەنەھۇن دەۋرىدەھونلاردىن قوبۇل قىلىنغان خېلى كۆپ سۆزلەرنىڭ بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغانلىقىنى بايا قىلىپ، بۇنىڭ بىر مىسالى سۈپىتىدە بۈگۈنكى ۋېنگرىيىنى موڭغۇل تىلىدا ماجار (ماجارىستان) دەيدىغانلىقىنى، بۇ سۆزنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى مەنىسى بولسا ”ئوقيانى ئارقىغا قارىتىپ ئاتىدىغان خەلق“ دېگەننى بىلدۈردىغانلىغىنى بايان قىلدى.

بۇ يىغىنىنىڭ تۇنجى كۈنى–ئېچىلىش مۇراسىمى 2 يېرىم سائەت داۋام قىلغاندىن كېيىن قىزغىن كەيپىياتلار ئىچىدە ئاياغلاشتى. كېيىن بارلىق يىغىن ئىشتىراكچىلىرى شەرىپىگە شەھەر مەركىزىدىكى بىر موڭغۇل رېستورانىدا زىياپەت بېرىلدى.

موڭغۇلىيە شائىر ۋە خەتتاتلار سەنئەت مۇزېيىغا زىيارەت

بىز بارلىق يىغىن ئىشتىراكچىلىرى 3-ئىيۇل سەھەردە ئۇلانباتورنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ھەشەمەتلىك يۇلتۇزلۇق مېھمانخانىدىن يۈك تاقلىرىمىزنى ھازىرلاپ ئورخۇن دەرياسى بويىغا "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ داۋامىنى ئېچىش ۋە ئاتا-بوۋىلىرىمىز ياشىغان بۇ قەلبىگاھ زېمىنلارغا تاۋاپ قىلىش مەقسەتلىرىنى يۈرىكىمىزگە پۈكۈپ زىيارەتكە يول ئالدۇق. سەپەر يولىمىزدا شائىر، خەتتات دوكتور گ مەند-ئووبو ئەپەندى موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسىگە ۋاكالىتەن بارلىق يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقىدا يېزىلغان ھۆسنى خەتلەرنى كۆرۈشكە تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سەپەر يولىمىز ئۈستىدە موڭغۇلىيە خەتتاتلار سەنئەت مۇزېيىدە بىر سائەتكە يېقىن زىيارەتتە بولدۇق.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينىڭ ئېچىلىشىغا تەڭ شېرىك بولغان موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسى ۋە بۇ ئاكادېمىيىسىنىڭ مەسئۇلى دوكتور گ مەند-ئوويو

ئەپەندى، پائالىيەت يېتەكچىسى مۇنكھناران خانىم ۋە نۇرمۇھەممەت ياسىن
ئۆركىشىنىڭ "ياۋا كەپتەر" ناملىق ھېكايىسىنى موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلغان
تەرجىمان سويولبولد ئەپەندى قاتارلىق موڭغۇلىيىلىك دوستلار يىغىن باشلانغاندىن
بۇيان ھەممىشە دېگەندەك بىز بىلەن بىرگە بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھېقىقى سەمىمىيلىكى
ۋە ئۇيغۇر–موڭغۇل دوستلۇقىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازىنى ئۆزلىرىنىڭ ھەر-بىر سۆز ۋە
ھەرىكەتلىرى بىلەن بىزگە بىلدۈرمەكتە ئىدى.

مانا بىزھازىر مۇزېيخانىنىڭ 2-قەۋىتىگە قويۇلغان گ مەند-ئوويو ئەپەندى تەرىپىدىن
ئىشلەنگەن 100 پارچىدىن ئارتۇق ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقىدىكى ھۆسنى خەتلەرنى كۆرۈپ
تۇرۇپتىمىز. گ مەند-ئوويو ئەپەندى ئىنگلىز تىلى تەرجىمان سويولبولد ئەپەندى
ئارقىلىق بىزگە ئۆز ئىجادىيەتلىرى ۋە ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقىنىڭ موڭغۇلىيىدە
قوللىنىشى توغرىسىدا مەلۇمات بەرمەكتە.

گ مەند-ئوويو ئەپەندى مۇنداق بايان قىلىدۇ: "مەن بۇگۈن بۇ يەردە تارىختا ئۇيغۇرلارنىڭ
بىز موڭغۇللارغا قالدۇرغان ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان[4] بۇ ئەمگەك مېۋىلىرىمنى بۈگۈنكى
ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ كۆرگەنلىكىدىن ئۆزۈمنى شەرەپلىك ھېس قىلدىم. بۇ ئۇچرىشىش

بولسا مەدەنىيەتلەرنىڭ قايتا ئۇچرىشىشى يەنى ئۆتكەن تارىخنىڭ بۈگۈندە ئىپادىلىنىشىدۇر. مەن بۇ قىزغىن كەيپىياتلار ئىچىدە ئىپتىخارلىنىش تۇيغۇسى بىلەن سىلەرگە شۇنى بىلدۈرمەكچىمەنكى موڭغۇلىيە دۆلەت رەئىسى تىس . ئەلبەگدورج يېقىندا قانۇن ماقۇللاپ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ بۇ يىل 7- ئاينىڭ 1-كۈنىدىن باشلاپ موڭغۇلىيە دۆلىتىنىڭ بارلىق ھۆكۈمەت ئالاقىلىرىدە قوللىنىلىدىغانلىقىنى، موڭغۇل پارلامېنتى ۋە دۆلەت باش ۋەزىرلىرىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشى شەرت قىلىنىدىغانلىغىنى، موڭغۇلىيىنىڭ بارلىق چەتئەل دىپلوماتىيە ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىلىرىدىمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىشى تەلەپ قىلىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. بۇ موڭغۇل زىيالىيلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن تولۇق مۇستەقىل ئىگىلىك ھوقۇق يۈرگۈزۈلۈۋاتقان موڭغۇل دۆلىتىدە 1994-يىللىرىدىن باشلاپ ئېلىپ بارغان تىرىشچانلىقلىرى بەدىلىگە بۈگۈن ئەمەلگە ئاشتى.[5] بىز بۈگۈنكى بۇ كۈننى كوپ كۈتكەن ئىدۇق، مانا بىز ئاخىر بۇ كۈنگە ئېرىشتۇق. بىز موڭغۇللار ئۇيغۇرلار ياراتقان بۇ مەدەنىيەتنى ئەمدى ئىشەنچ بىلەن كېيىنكى ئەۋلادلىرىمىزغا مىراس قىلىپ قالدۇرالايمىز!"

گ مەند-ئووىو ئەپەندى سۆزىنى تۆۋەندىكى بايانلار بىلەن ئاياغلاشتۇردى: "دەرۋەقە تارىختىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇللارنىڭ قوبۇل قىلىشى ۋە بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر راۋاجلاندۇرۇپ تاكى دۆلەت قوللىنىدىغان يېزىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇشىغا قەدەر بۇ ئۇزاق جەريانلار نىھايىتى ئەگىر توقايلىق بولدى. موڭغۇللار تارىختىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى مىلادى 1204- يىلى چىڭگىزخاننىڭ نايمانلار[6] (سەككىز ئوغۇز تۇرۇك قەبىلىلىرى) غا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىدا ئەسىرگە ئالغان تاتار توڭگا تەرىپىدىن موڭغۇللارغا تونۇشتۇرۇلغانلىقى تارىخي مەنبەلەردە بايان قىلىنىدۇ.

بىز موڭغۇللارنىڭ چىڭگىزخان دەۋرىدە قوللانغان ئۇيغۇر يېزىقىنى بۈگۈنگىچە ساقلاپ قالالىشىمىز ئاسانلىقچە قولغا كەلمىدى. 1931-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىۋاسىتە ئارىلىشىشى ۋە بېسىم قىلىشى بىلەن 1204-يىلىدىن بۇيان قوللىنىپ كەلگەن ئۇيغۇر يېزىقىدىن لاتىن يېزىقىغا كۆچتۇق. بۇ لاتىن يېزىقىغىمۇ رازى بولمىغان سوۋېتلار ئىتتىپاقى بىزگە 1937-يىلى رۇس ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كىرىللىك (چىرىللىچ)

يېزىقىنى تاڭدى. 1941-يىلىغا كەلگەندە موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنى قانۇن چىقىرىپ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇرلىدى...

مانا سىلەر كۆرۈۋاتقان بۇھۆسنى خەتلىرىمنى مەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يازدىم. بۇ نېمە دېگەن چىرايلىق يېزىق ھە! ھازىر كوپ ساندىكى موڭغۇل ياشلىرىدا كىرىللىك يېزىقىنى تاشلاپ ئۇيغۇر-موڭغۇل يېزىقىنى ئۆگىنىش قىزغىنلىقى كۈچەيدى ۋە مۇنداق بۇلىشىنى ئەلۋەتتە دۆلەتنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى رەسمىي قوللىنىش سىياستى بەلگىلىگەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ".

بۇ نۆۋەتلىك "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر بىرلىكىنىڭ مەسئۇل سەھىپىخانىلىغىدا ئۆتكۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈنمۇ ياكى قۇرۇلتايغا كەلگەن مېھمانلارنىڭ تەڭ يېرىمىنى ئۇيغۇر ۋەكىللەر تەشكىل قىلغانلىقى ئۈچۈنمۇ، بولۇۋاتقان پائالىيەتلەرنىڭ تېما مەركىزى ھەر ۋاقىت چۆرگىلەپ يەنىلا ئۇيغۇر تارىخىغا، مەدەنىيىتىگە ياكى ئۇيغۇرنىڭ بۈگۈنكى كۈندە بېشىغا كېلىۋاتقان بەختسىز سىياسىي كۈلپەتلىرىگە بېرىپ تاقىلاتتىدە، سۆھبەت قايتىدىن ئۇيغۇر ئۈستىدە ئەۋج ئېلىپ كېتەتتى.

يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ مىسالى سۈپىتىدە بىز گ مەند-ئوويو ئەپەندىنىڭ تارىختا ئەجدادلىرىمىز ئورخۇن دەرياسى بويلىرىدا مىلادى 742-يىلىدىن 848-يىلىغىچە قۇرغان "ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى" دەۋرىدە قوللانغان ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە بىزگە بەرگەن مەلۇماتلىرىنى نىھايىتى ئىشتىياق بىلەن ئاڭلىدۇق ۋە قىزغىن چاۋاكلار بىلەن گ مەند-ئوويو ئەپەندىگە مىننەتدارلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ شۇ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە سۇغدى يېزىقى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان ۋە دۆلەت يېزىقى بولۇپ كەڭ قوللىنىلغان ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىقى بەرپا بولغان تۇتىيا زېمىن- ئورخۇن دەرياسى بويلىرىغا قاراپ سەپەرىمىزنى باشلىۋەتتۇق.

2011- يىلى 3-ئىيۇل:

"ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدا

بىزنى ئېلىپ ماڭغان ئاپتوبۇس ئۇلانباتور شەھىرىدىن ئايرىلىشتىن ئىلگىرى شەھەر سىرتىدا ئەڭ ئاخىرقى قېتىم توختىدى. بىز بۇ بىر قانچە كۈنلۈك سەپىرىمىزگە زۆرۈر دەپ قارىغان نەرسە-كېرەكلەرنى سېتىۋېلىشنى ئۇلانباتور شەھىرى سىرتىدىكى بىر چوڭ سودا سارىيىدا تاماملىغاندىن كېيىن يەرلىك ۋاقىت سائەت 11 دە يولىمىزغا راۋان بولدۇ.

يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكىنىمدەك بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينىڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرى موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا-جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان ئورخۇن دەريا بويلىرىنى نىشانلاپ ئايلىنىپ، تۈرك ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئىزلىرىنى كۆرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا قۇرۇلتاينىڭ كۈندىلىك يىغىن تەرتىپىنى داۋاملاشتۇرۇش ھەم 3-ئىيۇلدىن 7-ئىيۇلغىچە ئاتا-بوۋىلىرىمىز ياشىغان مۇھىتتا ”يايلاق مەدەنىيىتى“ نىڭ ئادەتلىرى بويىچە كارۋان تارتىپ ھەر كۈنى 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق يول يۈرۈش پىلانلانغان بولۇپ، سەپىرىمىزنىڭ تۇنجى كۈنى ئۇچۇن ئۇلانباتوردىن جەنۇبىي يۆلىنىشكە قاراپ ئىلگىرىلەپ قاراقۇرۇم شەھىرىنى نىشانلاپ، بايانگوبى يەنى گوبى چۆللۈكىنىڭ شىمالىي بويلىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ 280 كىلومېتىر يول يۈرۈش، سەپەرنىڭ تۇنجى كېچىسىنى بولسا ھويور زاگال (ئىككى بوز ئات) ئارامگاھىدا موڭغۇل كىگىز ئۆيلىرىدە تۈنەش ئالدىدىن بېكىتىلگەن ئىكەن.

مەن بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنىڭ بارلىق ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنىڭ ئىجراچىسى بولغان موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسىنىڭ خادىمى، موڭغۇل ئەدەبىي ئوبزورچىسى مۇنخىناران ئوويو خانىمدىن بۇ "هويور زاگال" دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا قانداق مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى سورىغىنىمدا ئۇ ماڭا بۇھەقتە ئاڭلىغانلىرىنى ئېيتىپ مۇنداق دەيدۇ:

"تارىختا بۇ ئارامگاھلىق ياسالغان جاي سۇيى مول، چۆپلىرى بۇلۇق بىر يايلاق بولۇپ، بىر كۈنى چىڭگىزخان[7] ئۆزىگە ئات تاللاش ئۈچۈن بۇ يايلاقتا كېلىپ ئىككى بوز ئاتنى ئۆزىنىڭ ئېتى قىلىپ تاللىغان ئىكەن، كېيىنكى كۈنلەردە بۇ بوز ئاتلار چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئۇرۇش ئاتلىرى بولۇپ قاپتۇ ۋە شۇ سەۋەبتىن بۇ يەرنىڭ ئىسمى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر هويور زاگال (ئىككى بوز ئات) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن".

بۇ سايھەت سەپىرىنىڭ بارلىق قاتناش ۋاستىلىرى، ياتاق ۋە يېمەك-ئىچمەك جۇۋۇلچىن قاتارلىق سەپەرگە زۆرۈر بولغان ئېھتىياجلارنىڭ ھەممىسىنى موڭغۇلىيە دۇنيا سايھەت شىركىتى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ئالدىدىن كېلىشىلگەن ئورۇنلاشتۇرۇلۇشلار بويىچە جۇۋۇلچىن سايھەت شىركىتىنىڭ ئاپتوبۇسىغا ئولتۇرۇپ سەپىرىمىزگە راۋان بولدۇق.

بىزنى ئېلىپ ماڭغان ئاپتوبۇسنىڭ ئىككى يېنىغا كۆركەملىك قىلىپ جۇۋۇلچىن سايھەت شىركىتىنىڭ بەلگىسى بولغان "تۇلپار" يەنى قاناتلىق ئاتنىڭ سۈرىتى سىزىلغان بولۇپ، بۇ ئاپتوبۇس دەل- دەرەخسىز بىپايان كەتكەن ياپ-يېشىل موڭغۇل يايلاقلىرى ئۈستىدە خۇددى شۇ سۈرەتتىكى چۇشۇرۇلگەن تۇلپاردەك ئالغا قاراپ چاپماقتا... بىز يىغىن ئىشتىراكچىلىرى بولساق بۇ تومۇر تۇلپارنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ سەپەرنىڭ زېرىكىشلىك بولماسلىقى ئۈچۈن يەنى "كوپ بىلەن ماڭساڭ ئاۋۇيدۇ يولۇڭ" دېگەندەك بىز بىردەم تارىخچىلىرىمىزنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئورخۇن-يېنسەي بويلىرىدا قالدۇرۇلغان تارىخىي ئىزلىرىھەققىدە سۆزلەپ بېرىشكە دەۋەت قىلساق، كېيىنكى نۆۋەتلەردە يىغىن ئىشتىراكچىلىرىدىن بىرىنى ئېستونىيىنىڭ ناخشىسىنى ئېيتىشقا، يەنە بىرىنى ئۇيغۇرنىڭ خەلق ناخشىسى "ئاتۇش پەدىسى" نى ئېيتىپ بېرىشكە، ۋە يەنە بىرىنى قىرغىزلارنىڭ باتۇرلۇق داستانى "ماناس" تىن پارچىلار

ئېيتىشكە، يەنە بىرلىرىنى بولسا موڭغۇللارنىڭ كانايدىن چىقىرىپ بوغۇق ئېيتىدىغان ناخشىلىرىنى ئېيتىپ بېرىشكە دەۋەتلەر قىلىپ، ئورال-ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ناخشا-غەزەللىرىنى، خاس مەدەنىيەتلىرىنى ۋە بىزگە تونۇشلۇق ياكى تونۇشسىز بولغان تارىخىي قىسسەلىرىنى ئاڭلىغاچ يولنىڭ زېرىكىشلىك مىنۇتلىرىنى كاللىمىزدىن يىراقلارغا غەرق قىلىپ، كۆلكە چاقچاق ۋە ئۆز-ئارا قىزىقارلىق سۆھبەتلەر ئىچىدە ئۆزىمىزنى بۇگۈن يېتىپ بارماقچى بولغان نىشانىمىزغا خۇددى بىرەر سائەتلەرنىڭ ئىچىدىلا كېلىپ قالغاندەك ھېس قىلدۇق.

بىز ئاپتوبۇستا 5 سائەتكە يېقىن سەپەر قىلغاندىن كېيىن ئىككى بوز ئات (ھويور زاگال) ئارامگاھىغا يېتىپ كەلدۇق. ئاپتوبۇس ئارامگاھىنىڭ قورشاۋى سىرتىدىكى دەرۋازىسى ئالدىدا توختىدى. بۇ ئارامگاھ ئىككى تاغلىق ئېگىزلىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي تەرىپىدە بىر چوقچىيىپ تۇرغان قۇملۇق تاغ يېقىندىنلا كۆرۈنسە، جەنۇب تەرەپتە قارا بۇلۇتلار ئۇستىدە ئۇۋا ياسىغاندەك كۆرۈنىدىغان ساناقسىز كەتكەن تاقىرباش تاغ تىزمىلىرى سىزگە خۇددى غۇلجىدىكى تۇرپان يۈزى يېزىسىنىڭ بوزلىقلىرى ئۇستىدە تۇرۇپ ئاۋرال تاغلىرىنىڭ ئاق باش چوققىلىرىغا نەزىرىڭىزنى تاشلىغاندەك بىر كۆرۈنۈشنى ئېسىڭىزگە سالاتتى.

بۇ ئارامگاھتا 100 گە يېقىن ئاق كىگىز ئۆيلەر خۇددى شاخمەت تاختىسى ئۇستىگە تىزىلغان پىشكىلاردەك نەھايىتى رەتلىك جايلاشتۇرۇلغان بولۇپ، دەرۋازا ئۇستىگە ئېنگلىزچە يېزىلغان "ھويور زاگال چامپ ۋەلچومەس يوۋ!" دېگەن خەتتىنلا بۇ يەرنىڭ مەخسۇس چەتئەللىك سايھەتچىلەر ئۇچۈن ياسالغان بىر ئارامگاھ ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشىڭىز ئانچە تەسكە توختىمايتى. "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھى بايانگوبى چۆللۈكىنىڭ شىمالىي بۇرجىكىگە جايلاشقان بولۇپ ئۇلانباتوردىن 290 كىلومېتىر يىراقلىقتا. بىزنىڭ بۇ يەردىن كېيىنكى سەپەر نىشانىمىز بولغان ئورخۇن دەرياسى بويلىرىغا جايلاشقان قاراقۇرۇم شەھىرىگە يېتىپ بېرىشىمىز ئۇچۈن يەنە 100 كىلومېتىردىن ئارتۇقراق يول يۈرۈشىمىزگە توغرا كېلىدىكەن.

بىز يۇك تاقلىرىمىزنى ئاپتوبۇستىن ئېلىپ ئارامگاھ خىزمەتچى خادىملىرىنىڭ ياردىمىدە ئۆزىمىزگە تەقسىم قىلىنغان كىگىز ئۆيلەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتۇق دە ئارامگاھنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا ئالاھىدە قىلىپ ياسالغان نەھايىتى چوڭ بىر كىگىز ئۆيگە قاراپ يول ئالدۇق چۈنكى بۇ كىگىز ئۆي بىزنىڭ چۈشلۈك تاماق يەيدىغان ئويىمىز ئىكەنلىكى بىزگە ئۇقتۇرۇلغان بولۇپ بۇ يەرنى ئادەتتە "رېستوران" دەپ ئاتايدىكەنمىز ۋە بۇ كىگىز ئۆي ھەممىمىز ئۇچرىشىدىغان ئاممۋى سورۇن ئىكەن.

سەپەرھاردۇقچىلىقىدا يەنە كېلىپ ئادەمزاتتىن يىراق بىر يايلاقتا، ھاۋاسىنىڭ تەبىئىيلىكى ۋە ساپلىقىدا تەڭدىشى يوق بىر جايدا، غورۇلداپ يۇزىڭىزنى سىلاپ ئۆتۈۋاتقان يايلاق شامالىلىرى سىزگە سېخىيلىق بىلەن ھەمراھ بولۇۋاتقان مۇنداق دەقىقىلەردە قورسىقىڭىزنىڭ پىژىلداپ ئېچىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن ۋاقتىدا يېيىلگەن تائامدىن ئارتۇقراق يەنە بىر كۆڭۈللۈك، لەززەتلىك ئىش بولمىسا كېرەك! بىز چۈشلۈك تامىقىمىزنى كەچ پېشىمدە يېپ ھۇزۇرلىنىپ، ئاز-تولا ھاردۇقىمىزنى چىقارغاندىن كېيىن پىلانىمىز بويىچە شۇ كۈنى كەچ سائەت 7 دە "3-

نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى قۇرۇلتىيى" يىغىنىنىڭ داۋامىنى "ئىككى بوز ئات" يايلىقىدا باشلىدۇق.

بۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتاينىڭ كۆزلىگەن مەقسەتلىرى ۋە سالمىقى زور بولۇپ ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىرقانچە دائىرىنى نىشان قىلغان ھالدا مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بېرىلىش بېكىتىلگەن:

1-) ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان ھالدا بۇ رايونلاردا ساقلىنىۋاتقان تىل ۋە تەرجىمە مەسىلىلىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىش؛

2-) بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينىڭ مەدەنىي پروگراممىسى: ئورخۇن ۋادىسىدا ئەجدادلىرىمىز قالدۇرغان تارىخ نامايەندىلەرنى زىيارەت قىلىش ۋە تارىخ ئۈستىدە قايتا ئويلىنىش؛

3-) ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان ھالدا رايوندا مەۋجۇت بولۇۋاتقان تىل، تەرجىمە ۋە تارىخ مەسىلىلىرى ئۈستىدە مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بېرىپ، ئۆز-ئارا چۈشەنچىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ تىلشۇناس ۋە تارىخچىلىرىمىزنىڭ بۇھەقتە تەييارلىغان ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئاڭلاش؛

4-) ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېت ھەيئەت ئەزالىرىنى مەزكۇر قۇرۇلتايغا قاتناشقان قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىن سايلاپ چىقىش؛

5-) ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيىنىڭ تىل ۋە تەرجىمە كومىتېتىنى قۇرۇپ چىقىش ۋە بۇ كومىتېتنىڭ ئىجرائىيە ھەيئەت ئەزالىرىنى ھەر قايسى ئەزا قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىن سايلاپ چىقىش ھەم كەلگۈسىدىكى خىزمەتلىرىنى پىلانلاش؛

6-) ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكىنىڭ لوگو-بەلگىسىنى لايىھىلەپ چىقىش؛
يىغىن ئېچىلىدىغان كىگىز ئۆيگە بارلىق يىغىن قاتناشقۇچىلىرى يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن يىغىن باشلىنىپ كەتتى.

دوكتور دىلنۇر قاسىموۋا ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدا ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇدى

يېقىندا قازاقىستاندىن كەلگەن تىلشۇناس دوكتور دىلنۇر قاسىموۋا ئۆزىنىڭ ئۈرۈمچىدە ئىككى يىل تۇرۇپ ئېلىپ بارغان تىل تەتقىقاتى ئاساسىدا تەييارلىغان "ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆتكەنكى ۋە بۈگۈنكى تەرەققىيات مۇساپىسى" دېگەن تېمىدىكى ئىلمىي ماقالىسىنى يىغىن ئەھلىگە ئاڭلاتتى. دوكتور دىلنۇر خانىم ماقالىسىدە ئاساسلىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر بولغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى ئۈچ بۆلەككە بولۇپ مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان بولۇپ، بىرىنچى باسقۇچ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ "تۈركى تىللار دىۋانى" يېزىلغان دەۋردىن باشلانغانلىقىنى ۋە بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقى خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، ئىككىنچى باسقۇچ بولسا مانجۇ-چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلغان دەۋرلىرى بولۇپ، بۇ يىللاردا خىتاي تىلىدىكى ئۇرۇش، مەمۇرىي-ھوقۇقلار، ھەربىي ئۇنۋانلارنىڭ ئىسىملىرىغا ئوخشاش ئاتالغۇلار تۇڭگانلار ئارقىلىق ئۇيغۇرلارغا سىڭىشكە باشلىغانلىقىنى، ئۈچىنچى باسقۇچ بولسا 1930-يىللىرىدىكى ئۇيغۇرلاردا قوزغالغان مىللىي ئاقارتىش يىللىرىدىن باشلاپ 1949-يىلى خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى رەسمىي ئىشغال قىلغاندىن كېيىنكى خىتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كىرىشكە كۆرسەتكەن قارشىلىقلىرى ۋە 1957-يىلىدىن كېيىنكى خىتاي تىلىدىكى سوتسىيالىزم ، ماركىس ئاتالغۇلىرىغا ئوخشاش كوممۇنىست ئىدىئولوگىيىسىدىكى ئىنقىلابىي ئاتالغۇلارنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۇيغۇر تىلىغا مەجبۇرى سىڭدۈرۈلۈشى، ئۇيغۇر مائارىپى ۋە جەمئىيەتنىڭ باشقا ساھەلىرىدە يۇرگۈزۈلۈۋاتقان ئۇيغۇرچە ئاتالغۇلىرىنى مەجبۇرى خىتايلاشتۇرۇش

ئاسسىمىلاتسىيە سىياسىتى ۋە بۇنىڭغا قارشى نارازىلىق ھەرىكەتلىرى ئەۋج ئالغان ئۆتكۈنچى بىر دەۋر دەپ بايان قىلسا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ 21-ئەسىرىگە كىرگەندە خىتاي دۆلىتى ئويدۇرۇپ چىقارغان ۋە قانۇنىي، ئىلمىي ئاساسى بولمىغان "قوش تىللىق" مائارىپى دېگەن سىياسەتنىڭ بالاسىدە ئۇيغۇر تىل-يېزىقى تارىختىكى ئەڭ ئېغىر ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىشتەك ھايات-ماماتلىق بىر باسقۇچنى ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقى، بۇ خىل ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىش ھەرىكىتى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۆزىنىڭ 1949-يىلى دۆلەت قۇرۇلۇشىدا چاقىرغان "1-قېتىملىق خىتاي سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى" يىغىنىدا ماقۇللانغان "خىتايدىكى خىتاي بولمىغان مىللەتلەرنىڭ تىلى بىلەن خىتاي تىلىنىڭ خىتاي دۆلىتىدە قوللىنىلىشى تەڭ ھوقۇققا ئىگە بولىدۇ" دېگەن قارارىغا ۋە 1984-يىلىدىن باشلاپ ئىجرا قىلىنىش كۈچىگە ئىگە بولغان "مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى" غا تۈپتىن خىلاپ بىر قىلمىش ئىكەنلىكىنى شەرھلەش ئارقىلىق سوۋېت دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرىنىڭ رۇس كىرىيىلىك يېزىقىنى ۋە رۇس تىلىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر قىلىنىشىدەك ئاسسىمىلاتسىيە سىياسىتى بىلەن بۈگۈنكى خىتاي تەۋەلىكىدىكى ئاتالمىش "شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى" دىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل-يېزىقىنىڭ ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىشى ئاساسەن "مۇستەملىكە قىلىنىش" خاراكتېرىدىكى بىر ئوخشاشلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئاقىۋەتتە بۈگۈن مەيلى ئالمۇتادا بولسۇن ياكى ئۈرۈمچىدە بولسۇن، ئۇيغۇر ياشلارنىڭ ئۆز ئانا تىلى-ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلمەسلىكىدەك ئېچىنىشلىق بىر تراگېدىيىنىڭ مەيدانغا كېلىۋاتقانلىقى قاتارلىق ئەھۋاللارنى دەل-پاكىتلار ئارقىلىق تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن بايان قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىسى دوكتور دىلنۇر خانىمنىڭ ئىلمىي ماقالىسىنى ئوقۇشى يېرىم سائەت داۋام قىلغاندىن كېيىن يىغىن ئىشتىراكچىلىرى تەرىپىدىن سورالغان بىر قانچە سوئاللارغا بېرىلگەن قانائەتلىنەرلىك جاۋابلار بىلەن تىنچىغان يىغىن ئەھلى دىققىتىنى نۆۋەت بىلەن سەھنىگە چىققان موڭغۇلىيىلىك تونۇلغان شامان ئۆلىماسى ۋە تەتقىقاتچىسى زاران د.بيامبادورج ئەپەندىنىڭ شامان دىنى توغرىسىدا تەييارلىغان دوكلاتىغا ئاغدۇردى.

موڭغۇلىيىلىك مەشھۇر شامان باخشىسى زاران د. بيامبادورج ئەپەندى "ئۇلۇغ تەڭرى شامان دىنىدا ئاسمانغا چوقۇنۇش ئادەتلىرى" توغرىسىدا مەلۇمات بەردى

شامان سۆزىنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى تۈرك ياكى ئۇيغۇر تىللىرىدىن كەلگەن دەپ قارىلىدۇ ۋە بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنى "شاھ - مەن" دېگەن تۈركى سۆزنىڭ نەلەپپۇزىنىڭ ئۆزگىرىشى دەپمۇ قارايدۇ.[8] ئىنسانلارنىڭ شامان دىنىغا ئىشىنىش تارىخىنى تاش دەۋرلىرىگىچە ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

شامان دىنى تارىختا ھۇن، تۇرۇك ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈرك-موڭغۇل ۋە ئورال-ئالتاي تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان بارلىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق بولغان بىر خىل روھىيەتنى ئاساس قىلغان دىنىي بىلىشى بولۇپ ئىنسان روھى بىلەن بەدىنى ئوتتۇرىسىكى ئالاقىلىشىشنىڭ مۇئەييەن ھەرىكەت ۋەياكى ھايات پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشىدۇر. شامان دىنى ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى دىنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر جۇغراپىيىلىك تارقىلىش دائىرىسى نەھايىتى كەڭ بولغان دىنلارنىڭ بىرى. شامان دىنى تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان ھالدا كەڭ سىبىرىيە، شەرقىي شىمالىي ئاسىيا ئارقىلىق شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىلارغا، غەربىي ئاسىيا ئارقىلىق ئافرىقا قىتئەلىرىگىچە تارقالغان بولۇپ، كېيىنكى مەزگىللەردە دۇنيادا خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرىدەك كۈچلۈك دىنلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئاجىزلىشىشقا باشلىغان.[9]

شامان ئۆلىماسى زاران د. بيامبادورج ئەپەندى موڭغۇلىيىدىكى شامان دىنى ئېتىقادى ھەققىدە مەلۇماتنى مۇنداق بايان قىلدى: "شامان دىنى روھنىڭ تەڭرى ۋە تەبىئەت بىلەن ئالاقە قىلىش ئۇسۇلىدۇر.[10] شامان دىنى ئېتىقادى ئانا تەبىئەتكە بولغان چەكسىز مۇھەببەتنىڭ ئىپادىلىنىشى بولۇپ، بىز ياشاۋاتقان ئانا زېمىن بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. موڭغۇللار مۇنكە ھۆھ تەڭرىنى يەنى تەڭداشسىز كۆك تەڭرىنى، تاغلار ۋە دەريالارنى خۇدا دەپ بىلىدۇ. ئاتا ئاسمان ۋە ئانا زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇدىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ روھى بولىدۇ. شامان دىنىدا

ئادەملەرنى ئۇلۇغ تەڭرى ياكى كۆك تەڭرىگە ھەدىيە قىلىپ قۇربانلىق قىلىدىغان ئادەتلەر بار ۋە شۇ سەۋەبتىن شامان دىنى ئېتىقادىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئادەتتە مەخسۇس ياسالغان بىنا ياكى بۇتخانىلار بولمايدۇ. شامان دىنىنىڭ دىنىي قائىدىلىرى ئاساسەن تەبىئەتكە باغلانغان ھالدا ئىجرا قىلىنىدۇ.

شامان دىنىدا ئەگەر بىر كىشى ئۆلسە ئۇنىڭ روھى باشقا بىر ئادەمگە ياكى ھايۋانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ ئەمما ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ روھى ئۆز جەمەتى ئىچىگە قايتىپ كېلىدۇ دەپ قارىلىدۇ.“ بيامبادورج ئەپەندى بايانىنى داۋاملاشتۇرۇپ: ”شامان دىنىدا بىز ياشاۋاتقان بۇ دۇنيا 3 قاتلامغا بۆلۈنىدۇ يەنى بىرىنچى قاتلام يۇقىرى تەبىقە بولۇپ بۇ يەردە روھلار ياشايدۇ، ئىككىنچى قاتلامدا بولسا ئىنسانلار ياشايدۇ، ئۈچىنچى قاتلام يەر ئاستىدىكى قارا دۇنيادۇر- ئۇ يەردە ئەسكى روھلار ياشايدۇ. شامان دىنىدا جەمئىي 99 تەڭرى بار ۋە بۇ تەڭرىلەر 55 ئاق تەڭرى ۋە 44 قارا تەڭرىلەرگە بۆلۈنىدۇ".[11]

ئۇ موڭغۇلىيىنىڭ 20-ئەسىردىكى بۇددا دىنى ئەھۋالى توغرىسىدىمۇ چۈشەنچە بېرىپ، 1920-يىللىرىدىن بۇرۇن موڭغۇلىيىدە بۇتخانىلار ۋە بۇددا دىنى راھىبلىرىنىڭ ناھايىتى كوپ ئىكەنلىكىنى، شۇ ۋاقىتتا تەخمىن قىلىنىشىچە موڭغۇلىيىدە ھەر 3 ئەرنىڭ بىرسىنىڭ بۇددا راھىبى ئىكەنلىكىنى، كېيىن يەنى موڭغۇلىيىنىڭ 1924-يىلى سوۋېت كوممۇنىستلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدىكى بىر غەيرى-رەسمى مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلانغان يىللىرىدا بولسا تەخمىنەن 7 مىڭدىن ئارتۇق بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بۇزۇۋېتىلگەنلىكىنى، 1937- يىلىغا قەدەر 30 مىڭدىن ئارتۇق موڭغۇل راھىبلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بايا قىلىپ ئۆتىدۇ.

موڭغۇلىيىدىكى شامان باخشىلىرىنىڭ پېشۋاسى بولغان زاران د. بيامبادورج ئەپەندى سۆزىنىڭ ئاخىرىدا قوشۇمچە قىلىپ، بۈگۈن ئاخشام ئۆزىنىڭ بىر قانچە شامان مۇرىتلىرىنى يىغىپ بىز چۈشكەن بۇ "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدا گۈلخان يېقىپ، تارىختا بۇ تۇپراقلاردا ياشاپ دۇنيا سوراپ ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ روھى ئۈچۈن دۇئا قىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ يىغىندىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مېھمانلارنىڭمۇ قاتنىشىشىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

سۆزىنى ئاياغلاشتۇرغان زاران د. بيامبادورج ئەپەندى ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ نەچچە يىللار ئىلىپ بارغان موڭغۇلىيىدىكى شامان دىنى تەتقىقاتىغا ئاساسەن يېزىپ چىققان "ئۇلۇغ تەڭرى: شامان دىنىدىلا ئاسمانغا چوقۇنۇش ئادەتلىرى" ناملىق شامان دىنى ئېتىقادى توغرىسىدىكى كىتابى يېقىندا موڭغۇل يېزىقىدا نەشر قىلىنغانلىقىنى ۋە ئاپتور بۇ كىتابىنى ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندىگە سوۋغا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئالقىش سادالىرى بىلەن يىغىنىنىڭ تۈنجى كۈنىدىكى رەسمى پائالىيەتلەر ئاياغلاشتى.

"ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدا "كۆك تەڭرى" گە تەلپۈنۈپ شامانلار بىلەن بىرگە گۈلخان يېقىپ تۈنىگەن كىچە

كەچلىك تاماقتىن كېيىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىنىڭ ئىچىگە گۈلخان يېقىلىشقا باشلىدى. ئايغىمىز دەسسەپ تۇرغان بۇ "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىنىڭ كۆك ئاسمىنىنى شامان دىنى ئېتىقادىدا ئايرىلىدىغان ئۈچىنچى قاتلام قاراڭغۇ دۇنيانىڭ قاراڭغۇلۇقى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەش ئۈچۈن گۈگۈم ۋاقتىغا تەۋە بولغان ئاجىزيورۇقلۇقنى قوغلاۋاتقان بىر ۋاقىت، شامان باخشىلىرىنىڭ پېشۋاسى زاران د. بيامبادورج ئەپەندى ئۆزىگە ئوخشاش رەڭگارەڭ قۇشنىڭ قاناتلىرىنى بېشىغا ساڭگىل-سۇڭگۇل قادىۋالغان ئەمما نلھايىتى سىرلىق كۆرۈنىدىغان ئۇزۇن تونلۇق شامان كىيىمى كىيىۋالغان بىرياش شاگىرتى بىلەن بىللە ئۇيغۇر دولان باخشىلىرىغا ئوخشاش ھەممە كېسەلگە ئوقۇپ، جىن-شەيتانلارنى قوغلىۋېتەلەيدىغان ئۇيغۇر

باخشىلىرىنىڭ داپلىرىدىنمۇ خېلىلا يوغان كەلگەن داپلىرىنى گۈلخانىنىڭ يالقۇنلىرىغا تۇتۇپ شاراقشىتىپ ئىسسىتىشقا ۋە ئايەت ئوقۇشقا باشلىدى...

كۆك ئاسماندا شەيتان يۇلتۇزلار ۋىلىلداپ چاقناپ تۇرغان، يەر يۈزىنى تۇن قاراڭغۇلۇقى قاپلىغان كېچە. تۇرۇپ-تۇرۇپلا يۈزلىرىمىزگە ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان يايلاقنىڭ تاغ شاماللىرى گۈلخاندىن كۆتۈرۈلگەن ئاچچىق ئىسلارنى ئېلىپ كېلىپ كۆزلىرىمىزگە تىقماقتا... مانا بۇ چەكسىز ئوت (مۇنكھگال) نىڭ هارارىتىدە بەدەنلىرىمىز كۆيمەكتە... ئەتراپىمىزدا قانداقتۇر ئېنىق ئاڭقىرغىلى بولمايدىغان هايۋانلارنىڭ يىراق ۋە يېقىنلاردىن هۇۋلىغان ئاۋازلىرى، ئۇ بەلكىم كۆك بۆرىلەرنىڭ قاپ- قاراڭغۇلۇقتا كۆزىمىزنىڭ كۆرۈشىدىن غايىب بولغان تاغلارنىڭ باغرىلىرىدا هۇۋلىغان ئاۋازلىرىدۇر، ئىشقىلىپ ئالدىمىزدا چاراسلاپ كۆيۈۋاتقان ئاتەش- گۈلخانىنىڭ سېھرى كۈچىدىنمۇ ئەيتاۋۇر بىز شامان باخشىلىرى، يەرلىك موڭغۇل چارۋىچىلار ۋە ئۆزىمىزدىن بولۇپ جەمئىي 50-60 ئەتراپىدىكى ئادەملەرنىڭ گۈلخانىنى چۆرىدەپ توپلىنىپ تۇرۇۋاتقىنىمىزغا قارىماي ئەتراپىمىزنى بىرخىل سۈرلۈك كەيپىيات قاپلىغاندەك، خۇددى كۆزىمىز يەتمەيدىغان بىزدىن ئانچە يىراق بولمىغان ئاشۇ قاراڭغۇلۇقتا جىن- شەيتانلارنىڭ ياكى قاراڭغۇلۇقتىكى ئەسكى روھلارنىڭ بىزگە قاراپ تۇرۇۋاتقىنىنى هېس قىلغاندەك

تەشۋىشلىك ئىچىدە بىر-بىرلىرىمىزگە تېخىمۇ يېقىن تۇرۇپ سەپلىرىمىزنى زىچلاشتۇردۇق.

بىز ئۇيغۇرلاردا ھېيت ئايەم كۈنلىرى ياكى رىھقا ئاتاپ ئۆيلەردە ياغ پۇرىتىدىغان ئادەتكە ئوخشاش شامان دىنىنىڭ دىنىي مۇراسىملىرىدىمۇ بۇ ئادەت بار ئىكەن (بەلكىم بىزمۇ بۇرۇن شامان بولغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ ئادەتلەرنى شۇ شامان دىنىي ئېتىقادىدىن تاكى ھازىرغىچە تۇرمۇشىمىزغا سىڭدۈرۈپ ساقلاپ كەلگەندىمىز). بىر قانچە ياش موڭغۇل ئايالالار قاچىلاردا ئېلىپ كەلگەن بوگۇن ئۆلتۈرۈلگەن قوينىڭ پاتاق، توش گۆشلىرىنى، قۇيرۇق ياغلىرىنى كۆيۈۋاتقان ئوتنىڭ ئۈستىگە تاشلىدى. پاراسلاپ كۆيۈپ ئىس چىقىرىشقا باشلىغان ياغلار خۇددى قەشقەرنىڭ كاۋاپچىلار بىلەن لىق تولغان كوچىلىرىنىڭ بىرلىرىدە كۆتۈرۈلگەن كاۋاپنىڭ تەمىگە ئوخشاش گۆش ۋە ياغنىڭ كۆيگەن ئىش ئارىلاش قاڭسىق پۇراقلىرى بۇرنىمىزغا كىرىشكە باشلىدى. مەن بىزگە ئېنگلىزچە تەرجىمانلىق قىلىدىغان سويولبولد (ئۇيغۇرچە ئىسمى پولات) ئەپەندىدىن نېمە ئۈچۈن گۈلخانغا گۆش-ياغ تاشلاپ كۆيدۈرىدىغانلىقىنى سورىغىنىمدا ئۇ جاۋابەن

ماڭا "كۆك تەڭرىنىڭ ۋە بارلىق روھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ياغ پۇرتۇلدى" دەپ چۈشەندۈردى.

ئۇستاز شامان باخشىسى قولىدىكى داپنى شۇنداق بىر كۈچ بىلەن شاگىرتىنىڭ تەڭكىشىدە ئۇرۇشقا باشلىدىكى دەقىقىلەرنىڭ ئىچىدە بۇ جىمجىتلىقتا پاتقان ياپلاقنى زىلزىلىگە سېلىۋەتتى. بۇ شامان باخشىلىرى ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلارنى ھەر تەرەپكە سىلجىتىپ، ئۆزلىرى بىردە ئوتتىن سەكرىسە، بىردە ئوتتىن ئايلىنىپ، گاھىدا بىر نېمىلەرنىدۇر دېگەن بولسا ئۇ سۆزلىرىنى تەكرار-تەكرارلاپ دېگەندەك، ئاجايىپ چەبدەس ھەرىكەتلىرى بىلەن بەزىدە ئىككى قوللىرىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ، قولىدىكى داپلارنى پۇلاڭلىتىپ دۇئا-تەكبىرلەر ئوقۇپ ئاتا ئاسمانغا، ئانا زېمىنغا، كۆك تەڭرىگە ۋە ئۇيغۇرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ روھلىرىغا بېغىشلانغان بۇ شامان مۇراسىمىنى ئەۋجىگە كۆتۈرۈۋەتتى.

بىز شامان باخشىلىرى ۋە موڭغۇللار بىلەن يەرلىك ۋاقىت 12 گىچە بىرگە بولۇپ، ئەڭ ئاخىردا قوللىرىمىزنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاسمانغا ئىلتىجا قىلىپ ئاۋۋال كۆك تەڭرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 99 تەڭرىنىڭ روھىغا ئاندىن تارىختا شامان، كېيىن بۇددىست بولۇپ ياشىغان، بۇ زېمىنلاردا دۆلەتلەر قۇرۇپ سەلتەنەت سۈرگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھىغا ئاتاپ ۋە بۈگۈنكى ئاسارەتتىكى خەلقىمىزگە ھۆرلۈك، مۇستەقىل بىر ۋەتەن تىلەپ دۇئا-تىلەكلىرىمىزنى بايان قىلىپ شامان باخشىلىرىنىڭ پىرى زاىران د. بيامبادورج ئەپەندىگە ئۇيغۇر ئۇچۇن ئوقۇغان دۇئا-تىلاۋەتلىرىگە مىننەتدارلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ بۈگۈنكى شامان باخشىلىرى بىلەن بىرگە بولغان بۇ تۈنىكىمىزنى بىر-بىرىمىزگە ئۈمىد ۋە ياخشى تىلەكلىرىمىزنى ئىزھار قىلىش بىلەن ھاياجانلىق مىنۇتلار ئىچىدە ئاياغلاشتۇردۇق.

شۇنداق قىلىپ موڭغۇل ياپلاقلىرىدا ئۆتكەن سەپىرىمىزنىڭ تۈنجى كۈنى "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدا ناھايىتى ئەھمىيەتلىك مەزمۇنلار بىلەن تۈگىدى.

2011- يىلى 4-ئىيۇل:

قاراقۇرۇم شەھىرىدە

يامغۇرلۇق سەھەر. سەھەر تۇرۇپ ئەتىگەنلىك ناشتىلىقىمىزنى قىلىپ، "ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدىن ئايرىلىپ، ئاپتوبۇس بىلەن قاراقۇرۇم شەھىرىنى نىشانلاپ بىر سائەتلەرچە ماڭدۇق. بىزنىڭ موڭغۇل ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمانىمىز سويولبولد ئاپتوبۇستا ماڭغاچ بىزگە مۇنداق دېدى: "سىلەرنىڭ سەپىرىڭلار بەك خاسىيەتلىك ئىكەن، ئاخشام بىزھەممىمىز شامانلار بىلەن بىللە كۆك تەڭرىلەرگە قىلغان دۇئا-تىلاۋەتلىرىمىز قوبۇل بولۇپ بۈگۈن سەھەردىن باشلاپ يامغۇر يېغىشقا باشلىدى. ئادەتتە بۇ يەرلەردە بۇ ئاي بۇ كۈنلەردە يامغۇر نىھايىتى ئاز ياغاتتى. بولۇپمۇ بۇ يىل موڭغۇل يايلاقلىرىدا قۇرغاقچىلىق بولۇۋاتاتتى ئەمما سىلەر ئۇيغۇرلار تەڭرىگە يېقىن كىشىلەر بولغىنىڭلار ئۈچۈن يامغۇرنى، بەرىكەت ۋە ئاسايىشلىقنى ئۆزۈڭلار بىلەن بىللە بىزگە ئېلىپ كەلدىڭلار!".

بىز ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويلىرىغا جايلاشقان قەدىمىي تارىخىي شەھەر قاراقۇرۇم شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق. قاراقۇرۇم شەھىرىھازىرقى موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا-جەنۇبىدىكى 21-ئايمىغى بولغان ئۆۋۆركھاڭاى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي-شىمالىغا جايلاشقان. تارىختا ئورخۇن بويلىرىغا تۇتۇشۇپ تۇرىدىغان قاراقۇرۇم شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىكى گۈزەل يايلاقلارھۇن، كۆكتۈرك، ئۇيغۇر ۋە موڭغۇل قاتارلىق ئىمپېرىيىلىرىنىڭ پايتەختى بولغانلىقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇردۇر. تارىخى مەنبەلەرگە مۇراجىئەت قىلساق مۇنداق بايانلارنى كۆرەلەيمىز: "1219-يىلى چىڭگىزخان قاراقۇرۇم دېگەن يەردە ئەسكەرلىرىنى يىغىپ خارەزىم شاھلىقىغا قارشى يۈرۈش قىلىدۇ". [12]

تارىختا نۇرغۇنلىغان ئىمپىراتۇرلۇقلارنىڭ پايتەختى بولۇپ دۇنيانىڭ تەقدىرى كېسىلگەن بۇ جاي چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى قۇبلايخان 1260-يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇپ پايتەختىنى خانبالىق (بۈگۈنكى بېيجىڭ) گە يۆتكىگەندىن كېيىن قاراقۇرۇم شەھىرى ئىچكى ئۇرۇشلار سەۋەبلىك كۆيدۈرۈلۈپ ۋەيران قىلىنىدۇ.

بۈگۈنكى قاراقۇرۇم شەھىرىنىڭ كۆلىمى تارىختىكى قاراقۇرۇم شەھىرىدىن خېلىلا كىچىك بولۇپ، شەھەرنىڭ ئورنىمۇ بۇرۇنقى ئورنىدىن ئەتراپقا يۆتكەلگەنلىكى ياكى بۇرۇنقى قاراقۇرۇم شەھىرىنىڭ ئەينەن ئورنىنى بېكىتىشنىڭ قىيىنلىقىنى گېرمانىيىدە تۇغۇلغان رۇسىيىلىك تۈركولوگ ئالىم ۋاسىلىي ۋاسىلىيەۋىچ رادلوۋ ئۆز بايانلىرىدا شەرھلەيدۇ.[13]

ھازىرقى قاراقۇرۇم شەھىرىنىڭ شىمالىي بۇرجىكىدىكى كونا شەھەر خارابىلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئورخۇن دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى 6-ۋە 7-ئەسىرلەرگە تەۋە بولغان ھۇن، كۆكتۈرك ئىمپېرىيىسى، ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى بولغان ئوردۇ بالىق (كېيىن قارابالاساغۇن دەپ ئاتالغان، كۆلىمى 2،5 كۋادرات كىلومېتىر) ھەم 13-ئەسىردىكى چىڭگىزخان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرلىرىدىن قېلىپ قالغان نۇرغۇنلىغان تارىخىي يادىكارلىقلارغا ئىگە بولغان 121، 967 گېكتار يايلاق بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن "ئورخۇن ۋادىسى مەدەنىيەت ئىزنالىرى" دېگەن نام بىلەن 2004-يىلى خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان دۇنيا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن.[14]

تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى قاراقۇرۇم شەھىرىنىڭ تارىخىي ۋە سىياسىي مۇھىملىقى ھەتتا بۈگۈنكى موڭغۇلىيە دۆلىتىدىمۇ ئۆز ئەكسىنى تاپقان بولۇپ 2004- يىلى موڭغۇلىيە دۆلەت رەئىسى ئەلبەگدورج ئەپەندى "قاراقۇرۇم شەھىرىنى موڭغۇلىيىنىڭ يېڭى پايتەختى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش پىلانى" نى ئوتتۇرىغا قويغان ئەمما ئۇ چاغدا مەزكۇر پىلان ئەمەلگە ئاشمىغان ئىكەن. كېيىنكى نۆۋەتلىك دۆلەت رەئىسلىك سايلىمىدا قايتا رەئىس بولغان ئەلبەگدورج ئەپەندى بۇ پىلاندىن ۋاز كەچمەي ھازىرمۇ بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ھەرىكەت قىلىۋېتىپتۇ.[15] ئاپتوبۇس قاراقۇرۇم شەھىرىنى تىزلا ئايلىنىپ ئۆتۈپ كۆلىمى ناھايىتى چوڭ بولغان، تىبەت بۇتخانىلىرىنىڭ مۇنارلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاق رەڭلىك مۇنارلار بىلەن ئەتراپى قورشاۋغا ئېلىنغان بىر قەدىمىي بۇتخانىنىڭ ئالدىدا توختىدى. بۇ موڭغۇلىيىدە تۇنجى سېلىنغان تىبەتلىكلەرنىڭ ئۇسلۇبىدىكى بۇتخانا بولۇپ، تىبەتلىك بۇددىست ئەردەنە زۇۇ[16] تەرىپىدىن ئۇرۇش خارابىلىكلىرىنىڭ ئورنىغا 1585-يىلى ياسالغانلىقى ئۈچۈن

ئۇنىڭ نامى بىلەن "ئەردەنە زۇۇ" دەپ ئاتالغان ئىكەن.[17]

بىز يامغۇرنىڭ يېغىشىغا ئانچە پەرۋا قىلماي بۈگۈنكى قاراقۇرۇم شەھىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغان ئەردەنە زۇۇ بۇتخانىسىنىڭ موزېيخانىسىنى، بۇتخانىنى ۋە بۇ بۇتخانىنىڭ سىرتىدا ئانچە يىراق بولمىغان جايغا ياسالغان تاشپاقا ھەيكەللىرىنى زىيارەت قىلدۇق. قەدىمكى ۋاقىتلاردا تاشپاقا ھەيكەللىرى خان ئوردىلىرىنىڭ ئەتراپىغا ئوردىنى، خەلقنى سۇ ۋە باشقا ئاپەتلەردىن قوغداش ئۈچۈن قويۇلىدىغانلىقى مەلۇم .[18]

يۇرت ئارامگاھى - ئورخۇن بويدا تۈنىگەن كېچە

ئەردەنە زۇۇدىكى زىيارىتىمىزنى ئاياغلاشتۇرۇپ، قاراقۇرۇم شەھەر خارابىلىرىدىن غەرب تەرەپكە قاراپ 15 چاقىرىم مېڭىپ ئورگوو گەر ئارامگاھىغا كېلىپ ئورۇنلاشتۇق. موڭغۇل تىلىدا ئورگوو دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى "ئاقسۆڭەكلەر ياشايدىغان يەر، ئۆتەڭ ياكى ئوردا" دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە "گەر" سۆزى "كىگىز، كىگىز ئوي ياكى يۇرت" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن.

شۇڭا بىز بۈگۈن ئاخشام تۈنەيدىغان ئورخۇن دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى بىر گۈزەل بۈلۈق يايلاقلىقىقا جايلاشقان بۇ ئارامگاھنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ يۇرت ئارامگاھى دەپ ئاتايلى.

بىز چۈشلۈك تاماقىمىزنى يۇرت ئارامگاھىدا كېچىكىپ يېگەندىن كېيىن، بىر سائەت ئارام ئېلىپ، ئالدىنقى كۈندىكىگە ئوخشاش يىغىنىمىزنى سائەت 5 دە باشلىدۇق. بۈگۈنكى يىغىنىمىز ئىككى سائەت داۋام قىلدى. يىغىندا تۈركىيىدىن كەلگەن سابىق تۈركىيە

قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى، بوغازىچى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىلشۇناس پروفېسسور دوكتورى سۇئات كاراتاي ئەپەندى "تۈركىي تىللىرىنىڭ تارىخى ۋە بۈگۈنكى تەرەققىياتى" دېگەن تېمىدا تەييارلىغان ماقالىسىنى كۆپچىلىككە ئاڭلىتىپ، دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر تىلنىڭ ئېنىق بىر چېگراسى بولمايدىغانلىقى، تىلنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغانلىقى ۋە بەزى تىلنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچلاردىن كېيىن كۈچلەنسە ۋە يەنە بەزى تىللارنىڭ يوقىلىپ كېتىدىغانلىقىنى، شۇڭا تىلنىڭ قانۇنىيىتى سۈپىتىدە ئاڭنىڭ ئوبيېكتىپ ئىنسان ھاياتىدا ئەكس ئېتىشى بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن ھەر قانداق دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ تىلى دەۋر ئېھتىياجىغا ئاساسەن تەرتىپكە سېلىنىپ تۇرۇلۇشى ۋە كۈچلەندۈرۈلۈشى كېرەكلىكىنى شەرھلەپ، جۈملىدىن تۈركىيەدە بولسا ئوسمان ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن يېڭى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بىر تۇتاش سىياسەت تۈزۈپ تۈرك تىلىدا ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلۈكلەرنى تازلاپ چىقىرىپ، تۈرك تىلىنى ساپلاشتۇرۇشتەك تارىخىي بىر ۋەزىپىنى ئادا قىلغانلىقى ئەمما مۇشۇنداق دۆلەت دەرىجىلىك بىر تىل سىياسىتى ئۆزبېكىستانىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي جۇمھۇرىيەتلىرىدە يۈرگۈزەلمىگەنلىكتىن بۇ تۈرك تۇپراقلىرىدا تىل مەسىلىسى نېگىزلىك بىر مەسىلە سۈپىتىدە تۇرۇۋاتقانلىقى قاتارلىق بىر تۈرلۈك تىل مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىل تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىپ ئۆتتى. يۈرت ئارامگاھىدىكى يىغىن يۇقىرى كەيپىياتلار بىلەن ئىككى سائەت داۋام قىلدى.

"كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس"

چەكسىز كۆك ئاسمان ئاستىدا ھاياتلىق بۇلىقى بولغان پايانسىز كەتكەن ياپ-يېشىل يايلاق كۆز بىلەن غۇۋا كۆرگىلى بولىدىغان ئۇپۇقنىڭ نامەلۇم بىر نۇقتىسىدا سۆيۈشمەكتە... قىزغۇچ رەڭگە كىرگەن نامازشام ۋاقتىدىكى قۇياش خۇددى ئۆزىنىڭ بىر كۈنلۈك ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلىپ ئۆيىگە ئالدىراپ ماڭغان شەھەر سودىگىرىدەك ئۆيىگە قايتىشقا ئالدىرىماقتا... تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكى ھەر جايغىلا نېسىپ بولمىغىنىدەك ئەجدادلىرىمىز ياشىغان بۇ ئورخۇن بويلىرىدىكى قۇياش ئاتا قىلغان

كەچ شەپەق گۈزەللىكىنى بۇ مىنۇتلاردا ئاددىي تىللىرىم بىلەن ئىپادە قىلىشقا ئاجىز كەلگەنلىكىمنى ئىختىيارسىزھېس قىلىۋاتىمەن.

يىغىننى تۈگىتىپ ھەممىمىز بوش بولغاندىن كېيىن، يىغىنغا كەلگەن چوڭلىرىمىزنىڭ تەلىپى بىلەن بىز يۇرت ئارامگاھىدىكى خىزمەتچى خادىملارنىڭ ياردىمىدە بىز تۇرغان ئارامگاھىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە قوي كاللىرىنى بېقىۋاتقان موڭغۇل چارۋىچىلاردىن بىر قوي سېتىپ ئېلىپ، ئۆزىمىزنىڭ ئىسلام دىنىي قائىدىسى بويىچە ھالال قىلىپ بوغۇزلىغاندىن كېيىن قازاندا گۆش ۋاراقلاپ قايناشقا باشلىدى... يەنە بىر قانچەيلەن قازاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئالدىراش قىيمىلىق قىلىپ تەييارلانغان قوي گۆشىنى زىققا ئۆتكۈزمەكتە.

ئەمدى بۇ يەردىكى ئىش بولسا گۆشنىڭ پىششىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشلا قالغان ئىدى. مەن بىز تۇرغان بۇ يۇرت ئارامگاھىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە نىھايىتى يېقىن كۆرۈنگەن تاغ باغرىدا تارىخنىڭ تىرىك شاھىتى بولۇپ تىمتاس ئېقىۋاتقان ئورخۇن دەرياسىنى كۆرۈپ كېلىش ۋە ئىككى قولۇم بىلەن ئوچۇملاپ تۇرۇپ ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئىچكەن بۇ ئەزىم دەريانىڭ زەمزەم سۇلىرىدىن يۇرگۇم قانغىچە ئىچىش ئىستىكى تۇغۇلدى دە ئورخۇن دەرياسىنى نىشانلاپ بىر چىغىر يولنى بويلاپ ئۆزۈم يالغۇز يول ئالدىم.

يۇرت ئارامگاھىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشۇمغا سەپىرىمگە دولقۇن ئاكا، ئىنىمىز مولتجان، قەيسەر، رەھمە ۋە ئىلھاملار قوشۇلدى. بىز يول بويى بىر خىل قەدەملىرىمىز بىلەن چىغىر يوللارنى بويلاپ شەپەق سۆيگەن گۈزەل يايلاقنىڭ ساپ ھاۋالىرىدا راھەتلەنگەچ ئارخېئولوگ، تارىخشۇناس دولقۇن قەمبىرى ئاكىمىزنىڭ ئورخۇن بويلىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدا بىزگە ئېيتىپ بەرگەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ تارىخ كەچمىشلەرنى ئاڭلىغاچ يولىمىزنى داۋاملاشتۇردۇق.

بىر خېلى ۋاقىت يۈردۇق، قىزغىن پاراڭلار بىلەن قانچىلىك ماڭغىنىمىزغىمۇ دىققەت قىلماپتىمىز. بىر چاغدا سائەتكە قارساق يەرلىك ۋاقىت 9 دىن 45 مىنۇت ئۆتۈپتۇ ئەمما بىز تېخى يېقىنلا كۆرۈنگەن تاغ باغرىدىكى ئورخۇن دەرياسىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئۆسكەن دەرەخلەرنىڭ سېيماسىنى غىل-پاللا كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز. قەدەملىرىمىز ئاستىدىكى بۇ گۈزەل يايلاقتا كېچە قاراڭغۇلۇقى ھۆكۈمرانلىق قىلىشنىڭ ئالدىدا تۇرماقتا. "كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس" دېگەندەك، بىز ئارامگاھتىن ئايرىلىپ بىر يېرىم سائەتتىن ئارتۇق مېڭىپتۇق ئەمما تېخى سەپىرىمىزنىڭ يېرىمىنىمۇ تۈگىتەلمىگەنلىكىمىزنى بايقىدۇق دە ئەگەر يولىمىزنى يەنە داۋاملاشتۇرساق كېچە سائەت 12 دىن بۇرۇن يۇرت ئارامگاھىغا قايتىپ كېلەلمەيدىغىنىمىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قازاندا قايناۋاتقان گۆشنىمۇ ئىسسىقىدا يېيەلمەيدىغانلىغىمىزنى مۆلچەرلەپ "كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس" دېگەن سۆزنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى تولۇق چۈشەنگەندەك ھېس قىلدۇق دە- قاراڭغۇلۇق ئىچىدە چىغىر يولنىڭ ئىزلىرىنى بىردە كۆرۈپ بىردە كۆرەلمەي دېگەندەك قانداقتۇر بىر كۆز يەتكۈسىز قاراڭغۇلۇق ئىچىدە بىر-ككى تال چېكىت چوغلۇقىدا پىلدىرلاپ كۆرۈنۈۋاتقان يورۇقلۇقلارنى نىشانلاپ قايتىپ ماڭدۇق. خېلى چارچاشلار بىلەن 11 يېرىملاردا يۇرت ئارامگاھىغا ساق-سالامەت قايتىپ كەلدۇق. تەلىيىمىزگە بىز قايتىپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا قاراڭغۇ ئاسمان تۇيۇقسىز

تېشىلگەندەك گۈلدۈرمامىلىق يامغۇر شىددەتلىك يانغان چاقماقلار بىلەن تەڭلا شارقىراپ قۇيۇلۇشقا باشلىدى. بىزھەممىمىز ئۇلاش-چولاش قولنى قولغا تۇتۇپ گۆش قايناۋاتقان قازاننى كىگىز ئۆينىڭ ئىچىگە يۆتكەپ كىردۇق ۋە ئۆزىمىزنى خۇددى تارىختىكى ئەجدادلىرىمىز ياشىغان زامانلارغا قايتقاندەك ئانچە چوڭ بولمىغان بىر كىگىز ئوي ئىچىگە بىز 20-30 كىشى بىرلىكتە قىستىلىپ ئولتۇرۇپ كېچىلىك بەزمىمىزنى قىزىتىۋەتتۇق. قازاندا گۆش قاينىماقتا، ئاستىدا كاۋاپلار پىژىلداپ كۆيمەكتە، مەززىلىك پۇراقلار بىلەن ئاچچىق ئىس چىقىرىپ ئوي ئىچىنى لىق تولدۇرماقتا...ئورال-ئالتاي تىللىق ھەر مىللەتنىڭ ناخشىلىرى... كۈلكە چاقچاقلار بۇ غېرىبانە كىگىز ئوينىڭ ئىچىدە يامغۇردىن پانالىنىپ قىسىلىپ ئولتۇرغان بۇ سوغۇق كېچىنى ئاسانلا ئۇنتۇلدۇرماقتا...ھەر-بىر قەلبلەرگە ئۆزگىچە خاس مېھرى-مۇھەببەتلەرنى ئاتا قىلماقتا، ئەجدادلىرىمىز ياشىغان يايلاق ھاياتىنىڭ ھەر-بىر قانۇنىيەتلىرىدىن بىزگە دەرس بەرمەكتە ئىدى.

2011-يىلى 5-ئىيۇل:

خوشۇ سايدام تۈرك مەڭگۈتاش ئابىدىلىرىنى زىيارەت قىلىش

خوشۇ سايدام ئورخۇن بويلىرىنىڭ كۆك ئاسمىنىنى قارا بۇلۇتلار قاپلىغان، بورانلىق يامغۇر يېغىۋاتقان جۇدۇنلۇق بىر سەھەر. بۈگۈن 5-ئىيۇل- بىز ئۇيغۇرلارنىڭ خاتىرىسىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان "ئۈرۈمچى 5-ئىيۇل" قانلىق ۋەقەسى بولۇپ ئۆتكىنىگە ئىككى يىل تولغان خاتىرە كۈنى ۋە بىزنىڭ ئورخۇن بويلىرىغا قىلغان سەپىرىمىزنىڭ بولسا 3-كۈنىدۇر. بىز ئاپتوبۇس بىلەن يۇرت ئارامگاھىدىن سەھەردىلا سەپىرىمىزنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئاتلاندۇق .

بىزنى ئېلىپ ماڭغان ئاپتوبۇس ئارامگاھىدىن ئايرىلىپ يايلاقنىڭ چىغىر يوللىرىنى ئاۋايلاپ خېلى ماڭغاندىن كېيىن قاراقورۇم شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ يېڭىدىن ياسالغان بىر تاش يولغا كىردى دە ئالدىغا قاراپ تىز يۈرۈشكە باشلىدى . بۇ تاش يولنىڭ باشقا يول بىلەن ئۇچرىشىدىغان كىرىش ئېغىزىدا يول ئۈستىگە رەختتىن ياسالغان يوغان لوزۇنكا ئېسىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىنىش تەرىپىگە موڭغۇلىيە بىلەن تۈركىيىنىڭ دۆلەت بايرىقى چۈشۈرۈلگەن، ئوتتۇرىسىغا قىزىل رەڭدە تۈرك ۋە موڭغۇل تىللىرىدا "خوشۇ سايدام تۈرك مەدەنىي يادىكارلىقلار سەھنىسىغا خوش كەلدىڭىز" دېگەن خەتلەر يېزىلغان ئىدى.

موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى ئۆز دۆلەت تۈپرىقىدىكى مەدەنىي-يادىكارلىقلارنى قوغداش جۈملىدىن ئورخۇن دەريا ۋادىلىرىدىكى تۈرك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى ئىجرا قىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقلىرى تۈپەيلىدىن نۇرغۇن دۆلەت دەرىجىلىك قوغداش تۈرلىرى تولۇق ئەمەلىيلەشمىگەن ئەمما 2004-يىلى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئورخۇن ۋادىلىرىدىكى تۈرك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى قوغداش ئىلتىماسى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن "خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى" تىزىملىكىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن بىر تۈرلۈك قوغداش

ئىش تۇرلىرى تۈركىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەتئەل مەملىكەتلىرىنىڭ ياردىمىدە قانات يايدۇرۇلغان.

بۇنىڭ دەلىلى شۇكى، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بۈگۈنكى موڭغۇلىيىنى تارىختىكى تۈرك ئىمپېرىيىلىرىنىڭ تۇغۇلغان بۆشۈك زېمىنى دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن موڭغۇلىيە دۆلىتى بىلەن ئالاھىدە سىياسىي، مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش دۆلەت سىياسىتى تۈزىگەن بولۇپ، بۇ رامكا ئىچىدە ئىككى دۆلەتنىڭ ھەر ساھەلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئۆز-ئارا ھەمكارلىقى كۆرۈنەرلىك كېڭەيگەن. بولۇپمۇ 2005-يىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ باش مىنىستىرى رەجەپ تايىپ ئەردوغاننىڭ موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قىلغان رەسمىي دۆلەت زىيارىتىدىن كېيىن تۇرلۇك ئىش بىرلىكى كېلىشىملىرى ئىمزالىنىپ ئىككى دۆلەتنىڭ ھەمكارلىقى كۈچەيتىلگەن. بۇ ھەمكارلىق ساھەلىرىنىڭ ئەڭ ئالدىدا تۇرىدىغىنى ئورخۇن ۋادىلىرىدىكى تۈرۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش بولۇپ، تۈركىيىنىڭ "تۈرك خەلقئارالىق ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات ئاجېنسى" (TIKA) بۇ ئىش تۇرلىرىنى ئىجرا قىلىۋاتقان ئورۇندۇر!

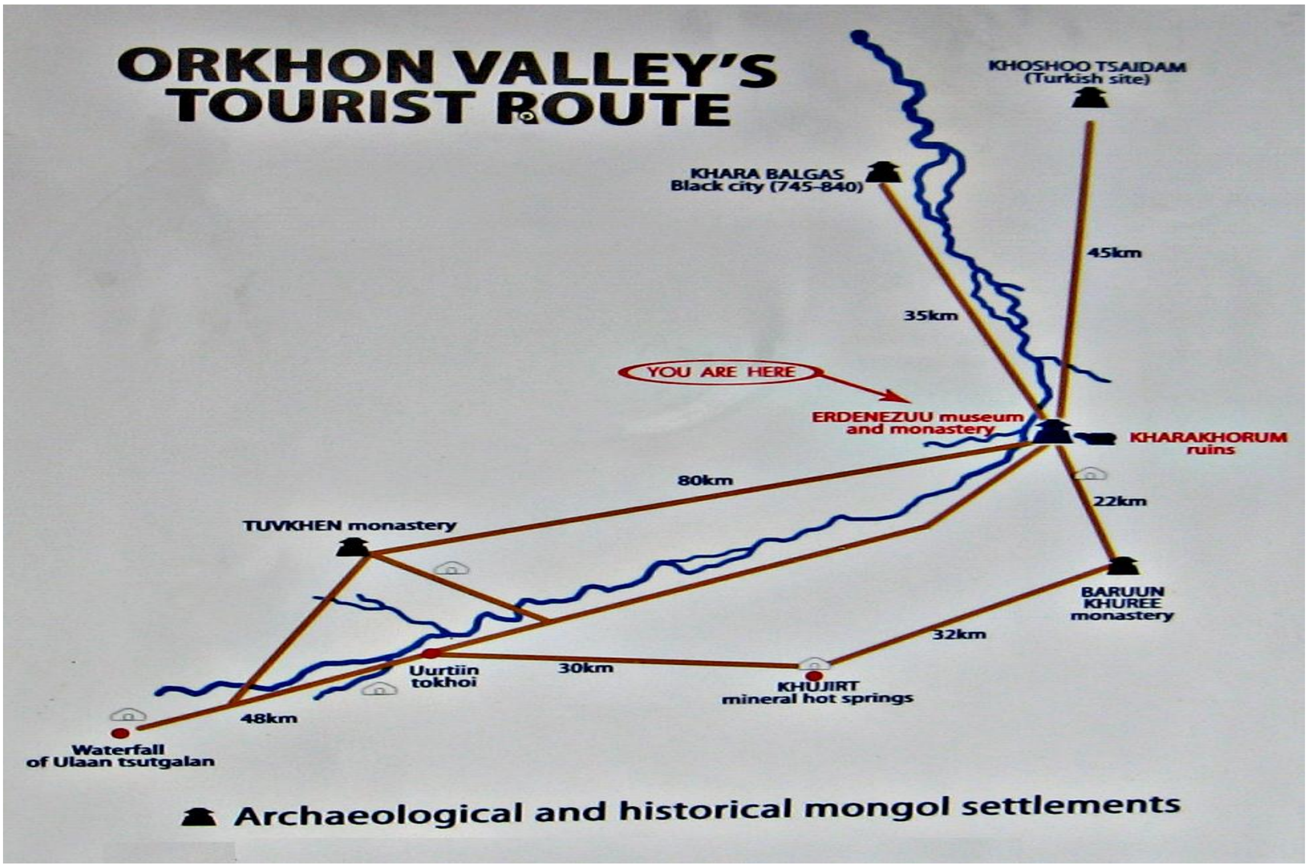

بىز ئاپتوبۇستا قاراقورۇم شەھرىدىن كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاش ئابىدىلىرى قاتۇرۇلغان جاي- بۈگۈنكى خوشۇ سايدام مۇزېيىغا بارغىچە بولغان 45 كىلومېتىر ئارىلىقتىكى يول تۈركىيە تىكا ئاجېنىسىنىڭ بىۋاستە ئىقتىسادى ياردىمىدە ياسىلىپ بۇ يىل 5-ئايدا رەسمىي قاتناش باشلانغان ئىكەن. بىز ئورخۇن دەرياسىنىڭ شىمالىي بويلىرىنى بويلاپ بۇ يېڭى ياسالغان تاش يولدا بىر سائەت ماڭغاندىن كېيىن خوشۇ سايدام تۈرك مەڭگۈتاش ئابىدىلىرى ئۈچۈن ياسالغان بىرھەيۋەتلىك مۇزېيىم - خوشۇ سايدام مۇزېيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدۇق.

بۇ يەرنىڭ رەسمىي ئىسمى موڭغۇلچە ”خوشۇ سايدام تۈرك مەدەنىيەت ئىزلىرى مۇزېيى“ دەپ ئاتىلىدىكەن يەنى ”خوشۇ“ سۆزىنىڭ موڭغۇلچە مەنىسى ”خاتىرە جاي“ دېگەننى بىلدۈرسە ”سايدام“ سۆزى بولسا ”ئويمانلىق“ دېگەننى بىلدۈرىدىكەن. خوشۇ سايدام مۇزېيى يەنى كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى ياسالغان جايلار ئورخۇن دەرياسىنىڭ شىمالىي بويلىرىغا، ئورخۇن دەريا ئېقىنى كېلىدىغان ئۆتۈكەن تاغلىرىنىڭ (بۈگۈنكى خانگاي تاغلىرى) شەرقىي شىمال تەرەپلىرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەر بۈگۈنكى موڭغۇلىيە پايتەختى ئۇلانباتور (قىزىل باتۇر) دىن 400 كىلومېتىر يىراقلىقتا.

تۈركىيىنىڭ تىكا يەنە نۇرغۇن مەبلەغ سېلىپ كۆلتېكىن، بىلگە قاغان مەرمەر تاش مەڭگۈ ئابىدىلىرى قاتارلىق بىر تۈرلۈك تۈرك مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى بۇزۇلۇپ ۋەيران بولۇشتىن قوغداپ قېلىش ئۈچۈن كۆلمى زور بولغان خوشۇ سايدام تۈرك مۇزېيى“ نى قۇرۇپ چىققان.

كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى قويۇلغان جايلارنىڭ ئەسلى ئورنى مۇكەممەل تام سېپىللىرى بىلەن قورشىلىپ مۇداپىئە قىلىنغان بولۇپ، مۇزېيخانا 400 مېتىر شىمال تەرەپكە ياسالغان. مۇزېي ئىچىگە كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغاننىڭ مەڭگۈتاش ئابىدىلىرى بىلەن بىرگە بۇ يەردىن تېپىلغان 6-7-ئەسىرلەردىكى كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىگە ئائىت باشقا تارىخىي يادىكارلىقلارمۇ قويۇلغان. بۇ مۇزېينىڭ مۇكەممەللىكى، ئىچىگە قويۇلغان تارىخىي يادىكارلىقلارنىڭ موللۇقى بىلەن سىزنى ھەيرانۇ-ھەۋەستە قالدۇرىدۇ چۈنكى بۇ سىزنىڭ ئەجدادلىرىڭىزنىڭ بۇنىڭدىن 1300 يىللار ئىلگىرىكى بىز تۈرك ئەۋلادلىرىغا قالدۇرغان بىردىن بىر كۆز بىلەن كۆرگىلى، ئوقۇغىلى ۋە قول بىلەن تۇتقىلى بولىدىغان ئاتا مىراسلىرىدۇر. سىز تەقدىر نېسىپ ئەتكەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ مۇزېيغا زىيارەتكە كەلسىڭىز ئۆزىڭىزنى لوندون ياكى پارىژدىكى ھەشەمەتلىك مۇزېيخانىلاردىنمۇ نەچچە ھەسسە ئارتۇق زوق ئالىدىغانلىقىڭىزغا جەزمەن ئىشىنىمەن! مەنبەلەردە بايان قىلىنىشىچە ئاسىياھۇن ئىمپېرىيىسى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن مىلادى 552-يىلىدىن 744-يىلىغىچە ياۋروئاسىيادا شەرقتە تىنچ ئوكياندىن غەربتە كاسپىي دېڭىزى، شىمالدا ئورال تاغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىپايان كەڭ زېمىندا ئەڭ ئاۋۋال تېلى، ئۇيغۇر ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە تاتار (ئوتتۇز تاتار)، قىرغىز، تۈركەش، قارلۇق قاتارلىق توققۇز ئوغۇز

تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقى ئاساسىدا ئاشنا ئۇرۇقتىن كۆچىيىپ تۈمەن (مەڭگۈتاشلاردا بۇمىن دەپ يېزىلغان) قاغانىڭ رەھبەرلىكىدە تۈرك خاقانلىقىنى قۇردى. تۈمەن ئۆزىگە "ئىلىك قاغان" دەپ نام بېرىدۇ ۋە بۇ خاقانلىق تارىختا "كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.[19]

كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى مىلادىنىڭ 582 ۋە 583- يىللىرىغا كەلگەندە خاقانلىق ئىچىدە هاكىمىيەت تالىشىش كۆرۈشى كەسكىنلىشىپ، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلۇپ شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك ئىمپېرىيىسى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى ئىككىگە پارچىلانغاندىن كېيىن، غەربكە كۆچمەي ئۆتۈكەن تاغلىرىنى مەركەز قىلىپ ئورخۇن دەريا بويلىرىدا داۋاملىق ياشاپ كەلگەن تۈرك قەبىلىلىرى ئۆز ئىچكىدىكى زىددىيەتلىرى تۈپەيلى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ "پارچىلاپ ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە يوقىتىش"ھىيلىسىنىڭ تۈرتكىسىدە كوپ ئاجىزلىشىپ كېتىدۇ... كېيىنكى ۋاقىتتا قۇتلۇق ئىلتېرىش قاغان ۋە تۇيۇنقۇق باشچىلىق قىلىپ تۈرك قەبىلىلىرىنى قايتا ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تۈرك ئىمپېرىيىسىنى 682- يىلى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ ۋە بۇ ئىمپېرىيە تارىختا شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرغۇچىسى قۇتلۇق ئىلتېرىش قاغاننىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ چوڭىنىڭ ئىسمى بىلگە، كىچىكىنىڭ كۆلتېكىن ئىدى. قۇتلۇق ئىلتېرىش قاغان 692-يىل ۋاپا بولىدۇ. ئۇ ۋاپات بولغان ۋاقىتتا بىلگە قاغان 8 يېشىدا، كۆلتېكىن 7 ياشتا قالىدۇ. بىلگە قاغان ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى بولىدۇ. شاھزادە ۋەھەربىي قوماندان كۆلتېكىن تۈرك قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزغان قەبىلىلەرگەھەربىي يۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ئۇلارنى بويسۇندۇرىدۇ. ئۇ 720-يىلى تاڭ سۇلالىسىگەھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ئۇرۇشتا تاڭ سۇلالىسىنى يېڭىدۇ. 725-يىلى تۇيۇنقۇق ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ نامىغىمۇ ئىككى تاش ئابىدە قاتۇرۇلىدۇ.[20]

كۆلتېكىن 47 يېشىدا 731-يىلى ۋاپات بولىدۇ. بۇ تاش ئابىدىلەر كۆلتېكىن[21] ۋاپات بولۇپ بىر يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ياسالغان بولۇپ، بۇ مەرمەر تاش ئابىدىنىڭ ئېگىزلىكى 3'57 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1'40 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 49 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ مەرمەر تاشنىڭ ئۈچ تەرىپىگە جەمئىي 68 قۇر قەدىمكى

تۈرك (رۇنىك) يېزىقىدا[22] خەت ئويۇلغان بولۇپ، بىر تەرىپىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنزوڭ خانى ئۆز قولى بىلەن كۆلتېكىنىنىڭ ئۆلۈمىگە يازغان تەزيىسى خىتاي يېزىقىدا تاشقا ئويۇلغان.[23] كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغاننىڭ جىيەنى يوللۇق تېكىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن. مەڭگۈتاشتا كۆلتېكىنىنىڭ ياراتقان تۆھپىلىرى ۋە باشقا ئەھۋاللار نەپىس شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلىنغان. بۇ تاش ئابىدىلەرگە ئويۇلغان تېكىستلەر 20-ئەسىردە تۈنجى قېتىم تۈركولوگ ئالىم رادلوۋ تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىدۇ.

كۆلتېكىن مەڭگۈتېشىغا ئويۇلغان تېكىستلەردىن ئۆزۈندە

قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا كۆلتېكىن ئىسمىنىڭ يېزىلىشى: 𐰚𐰇𐰠𐱅𐰃𐰏𐰤)

"مەن شۇنچە كوپ جايلارغا قوشۇن تارتىپ باردىم، (لېكىن) ئۆتۈكەن تېغىدىن ياخشى ... جاي زادى يوق ئىكەن. ئەلنى ئىدارە قىلىدىغان يەر ئۆتۈكەن تېغى ئىكەن. بۇ يەردە ئولتۇرۇپ، تابغاچ (خىتاي) خەلقى بىلەن ياراشتىم.

(ئۇلار) ئالتۇن-كۈمۈش، ھاراق-شاراب، يىپەك (ماللار) نى غەم قىلمايلا بېرىدۇ؛ تابغاچ خەلقىنىڭ گېپى چۈچۈك، سوۋغىلىرى ئېسىلكەن، تاتلىق سۆزى، ئېسىل سوۋغىلىرى ئارقىلىق يىراقتىكى خەلقلەرنىمۇ ئۆزلىرىگە شۇنچە يېقىنلاشتۇرىدىكەن. (ئۇلارغا) يېقىنلاشقاندىن كېيىن (ئۆزلىرىنىڭ) يامان ھىيلىلىرىنى چىقىرىدىكەن، ياخشى، ئەقىللىق كىشىلەرنى-نىھايىتى باتۇر كىشىلەرنى ئىلگىرى كەلتۈرمەيدىكەن، بىر كىشى خاتالاشسا (ئۇنىڭ) ئۇرۇغى، قوۋمى ۋە بۆشۈكىدىكىچە روناق تاپقۇزمايدىكەن. (ئۇلارنىڭ) چۈچۈك سۆزىگە، ئېسىل سوۋغۇلىرىغا ئىشىنىپ نۇرغۇن تۈرك خەلقى ئۆلدۈڭلار...

© كۆلتېكىننىڭ سۈرىئىتىنى قازاقىستاندا تونۇلغان رەسسام كۈرەش زۇلپىقاروۋ سىزغان

تۈرك خەلقى ھالاك بولغاندىن كېيىن (قالغانلىرى) جەنۇبتىكى چوغاي تېغىغا توپلىنىپ يايلاقتا ئولتۇراقلىشايلى دېسە، يامان نىيەتلىك كىشىلەر تۈرك خەلقىنى شۇ يەردە ئۆلسۇن دەپ: (ئەگەر خىتايغا) يىراق بولساڭلار، ناچار سوۋغا بېرىدۇ، يېقىن بولساڭلار ياخشى سوۋغا بېرىدۇ دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلىپتۇ؛ بۇھىيلىنى بىلمىگەن كىشىلەر ئۇ سۆزگە ئىشىنىپ، خىتايغا يېقىن بېرىپ (نەتىجىدە) نۇرغۇن كىشى ئۆلدۈڭلار، ئۇ يەرگە بارساڭلار تۈرك خەلقى ئۆلىسىلەر، ئۆتۈكەن زېمىنىدا تۇرۇپ (ئۇلارغا) كارۋان ۋە ئەلچىلەرنىلا ئەۋەتسەڭلار (ئەلدە) ھېچقانداق غەم-قايغۇ بولمايدۇ، ئۆتۈكەن تېغىدا تۇرۇۋەرسەڭلار ئەلنى مەڭگۈ تۇتۇپ تۇرالايسىلەر...تۈرك خەلقى سىلەر قانائەتچانسىلەر، ئاچ-توق قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، تويغان ۋاقتىڭلاردا ئاچ قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، شۇنداق قىلغىنىڭلار ئۈچۈن ئۆزۈڭلارنى بېقىۋاتقان خاقانىڭلارنىڭ سۆزىنى ئالماي، ھەر تەرەپكە پېتىراپ كەتتىڭلار، (نەتىجىدە) ئۇ يەرلەردە ھالسىزلاندىڭلار، جېنىڭلاردىن ئايرىلدىڭلار، قالغانلىرىڭلار سەرگەردان بولۇپ ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالدىڭلار...".[24]

بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى

بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى كۆلتېكىننىڭ ئاكىسى شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ خاقانى بىلگە قاغاننىڭ نامىغا ئاتاپ قويۇلغان مەڭگۈتاش ئابىدىسى بولۇپ خوشۇ سايدامدىكى كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى تېپىلغان يەرگە يېقىن بىر جايدىن تېپىلغان .

© بىلگە قاغاننىڭ سۈرىئىتىنى قازاقىستاندا تونۇلغان رەسسام كورەش زۇلپىقاروۋ سىزغان

بىلگە خاقان مەڭگۈتېشى كۆلتېكىن مەڭگۈتېشى قۇيۇلۇپ 2 يىلدىن كېيىن يەنى 734-يىلى بىلگە خاقان ۋاپات بولغاندا ياسالغان. بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىغا قەدىمكى تۈرك (رۇنىك) يېزىقىدا 80 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ مەزمۇنى ئاساسەن دېگۈدەك بىلگە قاغاننىڭ شەرقىي تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قوشقان تۆھپىلىرىگە مەدھىيىلەر ئوقۇلغان.

بىلگە قاغان مەڭگۈتېشىغا ئويۇلغان تېكىستلەرنىڭ ئۆزۈندە:

(قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا بىلگە قاغان ئىسمىنىڭ يېزىلىشى: [illegible])

"تەڭرىدەك تەڭرى ياراتقان تۈرك بىلگە خاقان مېنىڭ سۆزۈم. ئاتام تۈرك بىلگە ...... خاقان...تى سىر، توققۇز ئوغۇز، ئىككى ئەدىز مەشھۇر بەگلىرى ۋە خەلقى...تۈرك

تەڭرىسى...ئۈستىدە مەن خاقان بولۇپ ئولتۇردۇم، مەن تەختكە ئولتۇرغىنىمدا، ئۆلگۈدەك ھەسرەتتە قالغان تۈرۈك بەگلىرى ۋە خەلقى ئىنتايىن سۆيۈنۈپ ئۇلارنىڭ جانسىز كۆزلىرىگە جان كىردى. ئۆزۈم تەختكە ئولتۇرۇپ تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەر ئۈچۈن نۇرغۇن مۇھىم قانۇن تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ بەردىم...

تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم. (ئۇلارنى) دۈشمەنسىز قىلدىم...ئون يەتتە يېشىمدا تاڭغۇتقا قوشۇن ئەۋەتتىم، تاڭغۇت خەلقىنى تارمار قىلدىم. (ئۇلارنىڭ) ئوغۇل-قىزلىرىنى ۋە مال-مۈلكىنى قولغا چۈشۈردۈم. ئون سەككىز يېشىمدا ئالتە چۆپ سوغداققا قوشۇن ئەۋەتتىم، سوغداق خەلقىنى تارمار قىلدىم، تابغاچتىن (خىتايدىن) ۋاڭ تۇتۇق بەش تۈمەن ئەسكەر (باشلاپ) كەلدى، مەن تاماغ ئىدۇق دېگەن بۇلاق بېشىدا سوقۇشتۇم. ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە يوقاتتىم. يىگىرمە يېشىمدا، باسمىل ئىدىقۇت ئۆز ئۇرغۇمىزدىكى خەلق ئىدى. ئۇلار تارتۇقلارنى ئەۋەتمىدى دەپ ئۇلارغا يۈرۈش قىلدىم. (ئۇلارنى) بويسۇندۇردۇم، نۇرغۇنلىغان (ئولجىلارنى) ئۆيگە كەلتۈردۈم.

يىگىرمە ئىككى يېشىمدا تابغاچقا (خىتايغا) يۈرۈش قىلدىم. چاچا جاڭجۇننىڭ سەككىز تۈمەن لەشكىرى بىلەن سوقۇشتۇم. قوشۇننى شۇ يەردە ئۆلتۈردۈم. يىگىرمە ئالتە ياش ۋاقتىمدا چىك خەلقى قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە (بىزگە) دۈشمەن بولدى. كەم دەرياسىدىن ئۆتۈپ چىرىكلەرگە يۈرۈش قىلدىم. ئورپەندە سوقۇشتۇم. قوشۇننى نەيزىلىدىم. ئاز خەلقىنى قولغا چۈشۈردۈم ...ئوتتۇز يېشىمدا بەشبالىققا (بۈگۈنكى جىمىسار نەھىيىسى تەۋەسىدە) يۈرۈش قىلدىم. ئالتە قېتىم ئۇرۇشتۇم...قوشۇننى پۈتۈنلەي ئۆلتۈردۈم. شەھەر ئىچىدىكى ھەممە ئادەملەر يوقىلاتتى (لېكىن) ئۇلار بىزنى تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بەشبالىق (ۋەيرانچىلىقتىن) ساقلىنىپ قالدى...

ئوتتۇز ئىككى يېشىمدا قارلۇق خەلقى (يىغىلىپ بىزگە قارشى تۇردى) مەن ئۇلارنى .... ئۆلتۈردۈم. توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ خەلقىم ئىدى . جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋە ئىچىدە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزگە دۈشمەن بولدى. بىر يىل ئىچىدە تۆت قېتىم سوقۇشتۇم. دەسلەپتە توغۇ بالىقتا سوقۇشتۇم. (قوشۇنۇم) توغلا دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى يوقاتتى...

قوشۇننى مەغلۇپ قىلدىم. بوي سۇنغانلىرى بوي سۇندى، (مېنىڭ) خەلقىم بولدى ..... ئۆلگەنلىرى ئۆلدى. سېلىنگا دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنلەپ مېڭىپ، قاراغىن دېگەن قىساغدا ئۆيۈۋاقىنى بۇزدۇم... ئۇلار تاققا چىقىۋالدى. ئۇيغۇر ئىلتەبەر يۈزچە ئەر بىلەن شەرققە قېچىپ كەتتى...تۈرك خەلقى ئاچ ئىدى. مەن ئۇلارنىڭ يىلقىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ تۈرك خەلقىنى باقتىم..." .[25]

مويۇنچېر مەڭگۈتېشىغا ئويۇلغان تېكىستلەردىن ئۈزۈندە

© مويۇنچېر قاغاننىڭ سۈرئىتىنى قازاقستاندا تونۇلغان رەسسام كۈرەش زۇلپىقاروۋ سىزغان

مويۇنچېر مەڭگۈتېشىنى 1909-يىلى فىنلاندىيىلىك ئالىم رامستەدە (گ.ج.رامستەدت) موڭغۇلىيىنىڭ سېلىنگا دەرياسى ۋە شىنە ئۇسۇ كۆلى ئەتراپىدىن تاپقان. بۇ مەڭگۈتاش تەخمىنەن مىلادىنىڭ 759-يىلى تىكلەنگەن.

مويۇنچېر مەڭگۈتېشىغا[26] قەدىمكى تۈرك (رۇنىك) يېزىقىدا جەمئىي 49 قۇر خەت ئويۇلغان.

تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە بويۇنچېر قاغان ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقى قۇتلۇق بىلگە قاغاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ

ئاتىسى بىلەن بىللە كۆك تۈرك قاغانلىقىغا قارشى ھەربىي يۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئورخۇن ۋادىسىدا 744-يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرۇپ ئوردۇ بالىقنى پايتەخت قىلغانلىقى، مىلادى 747-يىلىدىن 759-يىلىغىچە مويۇنچۇر قاغاننىڭ ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قاغانى ۋە ئۇنىڭغا "ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان"، "ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش" دېگەن ناملارنىڭ بېرىلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.[27] بۇ مەڭگۈتاش تېكىستى ئۆز زامانىسىدا ئورخۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ يەردە ئوقۇرمەنلەرگە شۇنى ئالدىدىن ۋاقىپلاندۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆردۇمكى ئەتىكى پىلانلانغان سەپىرىمىزدە بىز ئورخۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق (قارابالاساغۇن) شەھەر خارابىلىرىنى زىيارەت قىلىمىز ۋە شۇ ۋەجىدىن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئەينى زاماندا قۇرۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان تارىخىي جەريانلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئىستىكىدە (گەرچە تولىمۇ ئەپسۇس بىز بايانچۇر مەڭگۈتېشىنى زىيارەت قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىغان بولساقمۇ) بۇ مەڭگۈتاشتا ئويۇلغان تېكىستلەردىن بىر پاراگرافىنى دىققىتىڭىزلارغا سۇندۇم :

"تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە خاقان......تولىس.....ئۆتۈكەن ئەتراپى ئېلى ..... ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرىدىكەن، سۈيى سېلىنگا (دەرياسى) ئىكەن. ئۇ يەردە ئېلى.....ئەركىن ياشايدىكەن....سۇ....ئۇ يەردە قالغان خەلق ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئۈستىدە يۈز يىل ئولتۇرۇپ......ئورخۇن دەرياسى ......تۈرك قىپچاق (خەلقى ئۈستىدە) ئەللىك يىل ئولتۇرغانىكەن.

ئۇ چاغدا بويلا.......يەنە چۈشتى. توققۇز ئوغۇز خەلقىمنى تېرىپ- يىغىپ ئالدىم. ئاتام كۆل بىلگە قاغان.....قوشۇن ئەۋەتتى. مېنى مىڭ بېشى قىلىپ ئەۋەتتى، ئالدى (شەرق تەرەپكە بېرىپ، كەيرە (يەر نامى) نىڭ شەرقىدىن يانغۇچى.......بويسۇندۇرۇپ، يەنە يۈرۈش قىلدىم. كەيرە بېشىدا ۋە ئۈچ بەركۈن دېگەن (يەردە) خان قوشۇنى بىلەن قوشۇلدۇم. ئۇ يەر...قوغلىدىم. قارا قۇمدىن ئۆتۈپ، كوگۇردە، كومۇت تاغدا، يار دەرياسىدا، ئۈچ تۇغلۇق تۈرك خەلقى.....ئۆزمىش تېكىن خان بوپتۇ. قوي يىلى (743-يىل) دا مەن يۈرۈش قىلدىم.

ئىككىنچى قېتىمقى ئۇرۇشنى بىرىنچى ئاينىڭ ئالتىنچى (كۈنى) قىلدىم....ئۆزمىش تېكىننى...تۇتتۇم؛ خانىشنى ئۇ يەردە قولغا چۈشۈردۇم . تۈرك خەلقى شۇندىن ئېتىبارەن يوقالدى..." .[28]

© تۇيۇنقۇقنىڭ سۈرىتىنى قازاقىستاندا تونۇلغان رەسسام كۆرەش زۇلپىقاروۋ سىزغان

تاكى بۇگۈنگىچە موڭغۇلىيىدە تېپىلغان قەدىمكى تۈرك (رۇنىك-ئورخۇن) يېزىقىدا يېزىپ قالدۇرۇلغان تاش ئابىدىلەردىن **چورىن مەڭگۈتېشى** (ئۇلانباتورنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چورىن دېگەن جايدىن 1971-يىلى تېپىلغان، 686-687-يىللىرى ئورنىتىلغان)؛ **تۇيۇنقۇق مەڭگۈتېشى**(ئۇلانباتوردىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان بايىن چوقتۇ دېگەن جايدىن 1897-يىلى تېپىلغان،مىلادي 716-يىلى ئورنىتىلغان)؛ **مويۇنچۇر مەڭگۈتېشى1** (موڭغۇلىيىنىڭ سېلىنگا دەرياسى بىلەن شىنە-ئوسۇ كۆلى ئارىلىقىدىن تېپىلغان، 759-يىلى ئورنىتىلغان)؛ **مويۇنچۇر مەڭگۈتېشى2** (موڭغۇلىيىنىڭ تالىياتتى دېگەن يېرىدىن تېپىلغان)؛ **توققۇز ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈتېشى**(ئورخۇن دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىنىڭ غەربىي-شىمال تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) دىن 1890-يىلى تېپىلغان)؛ **سۈجى مەڭگۈتاشلىرى**(موڭغۇلىيىنىڭ شىمالىدىكى سۈجى داۋان يېنىدىن بىر نەچچە مەڭگۈتاشلار 1909-يىلى تېپىلغان).

موڭغۇلىيىدە تېپىلغان تۈرك مەڭگۈتاشلار ئورنىنىڭ تارقاق بولۇشى ۋە بۇ نۆۋەت موڭغۇلىيىگە قىلغان سەپىرىمىز پائالىيەتلىرىنىڭ زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى سەۋەبلىك تولىمۇ ئەپسۇس ئەجدادلىرىمىز بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ھەممە مەڭگۈتاش ئابىدىلىرىنى تاۋاپ قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىدۇق.

بىز نىھايىتى قىزىقىش ۋە ھاياجانلىق كەيپىياتلار ئىچىدە ئاۋۋال كھۆشۆۆ تساىدام مۇزېيى ئىچىگە قويۇلغان راست كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرىنى ۋە باشقا تارىخىي يادىكارلىقلارنى زىيارەت قىلىپ تۇگەتكەندىن كېيىن بۇ مەڭگۈتاشلارنىڭ ئەسلى ئورنىغا بېرىپ بۇ يەردە بار بولغان تەبىئىي تارىخىي كۆرۈنۈشنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە يېڭىدىن تەقلىد قىلىنىپ ياسالغان كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىنى ۋە تاش پاقا ھەيكەللىرىنى كۆردۇق. بۇ تۈركلەرنىڭ بۆشۈك يېرىدە غۇلىچىمىزنى بولۇشىغىچە ئاشلاپ يېتىپ تۇپراقنى سويدۇق ... تۈرك مىللەتلىرىگە بولۇپمۇ ئۇيغۇرغا بولغان تىلەكلىرىمىزنى، سۆيگۈمىزنى ئىزھار قىلدۇق. تارىخىمىزنىڭ يەككە شاھىتى بولغان بۇ تۇپراقلاردىن ئايرىلىشقا كۆزىمىز قىيمىدى ئەمما كۆپىنچىمىز ئەجدادلىرىمىز ياشىغان تۇپراقلارنىڭ تېشى دەپ تۇتىيادىن ئەۋزەل كۆرۈپ بىر-ئىككى تالدىن يانچۇقلىرىمىزغا سېلىۋالدۇق!

ئەجدادلار قالدۇرغان تارىخىي ئىزلارنى كۆرۈپ غورۇرلىرىمىز ئىپتىخارلانماقتا، يۈرەكلىرىمىز قاتتىق سوقماقتا، قانلىرىمىز قىزىماقتا، نادامەتلىك پىغانلىرىمىز ۋىجدانىمىزنى تىلغىماقتا... بۇ مىنۇتلاردا ياپلاقنى بېشىغا كىيىپ توختىماي غۇيۇلداپ كېلىۋاتقان سوغۇق شاماللىق تەلۋە يامغۇرلار يۈز-كۆزلىرىمىزگە شىددەت بىلەن ئۇرۇلۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۇ بىزگە ئۆزىنىڭ ھېچ بىر تەسىرىنى ئۆتكۈزەلمەيۋاتاتتى... بۇ يەردە بىر ھەقىقەتنى ئېيتىشقا مەجبۇرمىزكى بۇ مەڭگۈتاشلارغا كېيىنكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىبرەتى ئۈچۈن تەخمىنەن بۇنىڭدىن 1300 يىللار ئىلگىرى "تىلى يۇمشاق، تاۋارلىرى ئېسىل، سۆزلىرى ياخشى، ھىيلە-مىكىرلىرى رەزىل خىتايدىن ھەزەر ئەيلەڭلار، ئۇلارغا ئالدانماڭلار" دەپ چاقىرىق قىلىپ تاشلارغا پۈتۈكلەر پۈتۈلگەن بولسىمۇ ۋەھالەنكى بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلار يەنە ئاشۇ خىتاي ئاسارىتىدە ئەجدادلارنىڭ ئىبرەتلىرىدىن تولۇق ئىبرەت ئالالمىغانمۇ ۋەياكى "كەلمىگەن تەلەيدە ئانىسىنىڭ ھەققى بارمۇ؟" دېگەندەك ئىشقىلىپ تۈرك دۇنياسىنىڭ بىردىن بىر يارىسى قاتارىدا 21-

ئەسىردە مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇش ياكى يوقىلىشتەك تارىختىكى ئەڭ قابىلەتلىك كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە...

بىز ئاخىر 2 سائەت ئەتراپىدا داۋام قىلغان كەھوشوو تسايدام مۇزېيىدىكى زىيارىتىمىزنى تاماملاپ، بۇ يەردىن ئانچە ئۇزاقتا بولمىغان بوگۈن ئاخشام بىز تۈنەيدىغان كىگىز ئۆيلەر - خوشۇ سايدام ئارامگاھىنى نىشانلاپ يۈرۈپ كەتتۇق.

خوشۇ سايدام ئارامگاھىدا ئۆتكۈزگەن يامغۇرلۇق كېچە شېھىتلەر روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىش

ئارامگاھقا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن كەچتە ھەممىمىز ئارامگاھ رېستورانىغا يىغىلىپ "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرىنىڭ 3–نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى" يىغىنىنىڭ يىغىن پروگراممىلىرىنى ئىجرا قىلىشنى داۋاملاشتۇردۇق.

بوگۈنكى يىغىن باشلىنىشتىن بۇرۇن بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاينىڭ يىغىن ئىشتىراكچىلىرىدىن ۋاققاس مەمەدىنوۋ، رابىت ئىسمايىلوۋ، ئابدۇرېشىت كېرىم ھاجى، سۈيۈنگۈل خانىم ۋە دولقۇن قەمبىرى قاتارلىق پېشقەدەملىرىمىزنىڭ مەسلىھەتى بويىچە 2009- يىلى 7- ئاينىڭ 5- كۈنى ئۈرۈمچى شەھىرىدە يۈزبەرگەن "5- ئىيۇل قانلىق ۋەقەسى" گە ئىككى يىل تولغان بوگۈنكى كۈندە شۇ ۋاقىئەدە شېھىت بولغانلارنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر قىلىش ۋە ئۇلارنى ياد ئېتىش تەشەببۇسى بىلەن ئارامگاھىمىزغا يېقىن يەردىن بىر قوي سېتىۋېلىپ ئۆز قولىمىز بىلەن بوغۇزلاپ قۇربانلىق قىلدۇق.

"5- ئىيۇل ۋەقەسى" نىڭ ئىككى يىللىق خاتىرىسىگە بېغىشلىنىپ باشلانغان بۇ يىغىندا تۈنجى بولۇپ خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ مەسلىھەتچىسى، ئارخېئولوگ، تىلشۇناس دوكتور دولقۇن قەمبىرى ئەپەندى "ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخى تەرەققىياتى" توغرىسىدا تەييارلىغان ئىلمىي ماقالىسىنى كۆپچىلىككە تەقدىم قىلدى.

دوكتور دولقۇن قەمبىرى يىغىن ئەھلىگە ئۇيغۇر تىل-يېزىقىنىڭ تارىخىي جەريانلىرىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ:

"گەرچە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى يوقالغان بولسىمۇ ئەمما ئۇيغۇرلار ياراتقان مەدەنىيەت يوقالمىدى بەلكىم ئىمپېرىيە ۋە خانلىقلار دەۋرلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلىدى. تەبىئىيكى مۇنداق بولۇشىدا مەدەنىيەتنىڭ جان تومۇرى بولغان تىل-يېزىقنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ئوينىغان ئاچقۇچلۇق رولىدۇر.

بۇ نۇقتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلىپ ياشىغان ئۇزاق تارىخىي مۇساپىسىدە دۇنيا مەدەنىيىتىگە جۈملىدىن ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قوشقان ئالەمشۇمۇل تۆھپىلىرى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. ئاددىيسى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن تارتىپ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ياشاپ كېلىۋاتقان جۇغراپىيىلىك ئورنىغا نەزەر سالساق دۇنيادا ھېچ بىر مىللەت ۋە دۆلەتنىڭ 10 دىن ئارتۇق دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن چېگرىلىنىدىغان ۋەھەممە مەدەنىيەتلەر ئۆز-ئارا ئۇچرىشىدىغان مۇنداق بىر دۆلەت (رايون) دا ياشىغان خەلقلەرنى تاپالمايمىز. 11 مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان ۋە بۈگۈنكى كۈندە خىتاي دۆلىتى ئاتالمىش شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون دەپ نام بېرىپ ئۆزىنىڭ "ئايرىلماس بىر قىسمى" دەپ جار سېلىۋاتقان بۇ زېمىنلاردا ئۇيغۇرلار مىلادى 742-يىلىدىن 848-يىلىغا قەدەر ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنى، مىلادى 1335-يىلىغا قەدەر مۇستەقىل دۆلەت ھالىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ 5-قىزىنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت پادىشاھىغا ھەدىيە قىلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بولۇنۇپ 10- ئەسىردىن باشلاپ قەشقەرنى مەركەز قىلىپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىدارە قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنى

قۇرغانلىقىنى ۋە 15-ئەسىردە يەنى چاغاتاي دەۋرىدە بولسا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ياركەنتنى مەركەز قىلغان چاغاتاي سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ رەسمىي دۆلەت تىلى قىلىنىپ قوللىنىلغانلىقىنى تارىخىي پاكىتلار دەلىللەپ تۇرۇپتۇ. مانا ئۇيغۇرلارغا تەۋە بۇ زېمىنىنىڭ تەقدىرى 20-ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ قاتنىشىشىسىز ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە خىتاي دۆلەتلىرىنىڭ يالتادا چاقىرغان 2-قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيانىڭ سىياسىي خەرىتىسىنى قايتىدىن سىزىپ چىقىش يىغىنىدا خىتاي كوممۇنىستلىرىغا مەجبۇرى تەۋە قىلىندى.

ئۇيغۇر تىلى ئورال-ئالتاي تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئىككى چوڭ تارمىقىدىن بىرى بولغان شەرقىي تۈرك تىللىرى تارمىقىغا تەۋە. ئۇيغۇر تىل-يېزىقى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن باشلاپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىگىچە ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن تاكى چاغاتاي سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقلىرىغىچە دۆلەت تىل يېزىقى سۈپىتىدە كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان بارلىق تۈركىي مىللەتلەر تەرىپىدىن قوللىنىلىپ كەلگەن تىل ۋە يېزىقتۇر.

بۈگۈنكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تىل ۋە يېزىقىدا كۆرۈنەرلىك پەرق ياكى دىئالېكتىكىلارنىڭ پەيدا بۆلىشى بولسا – تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ نهايىتى كەڭ بۆلىشى ۋە ئۇزۇن يىللار بىر-بىرلىرىدىن ئايرىلىپ ياشاشتەك تەبىئىي يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ مهسۇلى بولۇپ، قىسقىسى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخىي تەرەققىياتى بىر ئۇرۇقتىن كۆپىيىپ كوپ ئۇرۇققا تارقىلىشتەك جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ يەنى تۈركىي مىللەتلەر بىر مەنبەلىك ئېتنىك كېلىپ چىقىشتىن تەدرىجىي پارچىلىنىپ هازىرغا قەدەر بۆلۇنۇپ 23 ئېتنىك تۈركىي مىللەتلىرى بولۇپ شەكىللەندى. ئەمما بىز خىتاي خەن مىللىتىنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش تەرەققىياتىغا دىققەت قىلساق ئۇلار نۇرغۇنلىغان بىر-بىرلىرىگە ئوخشىمىغان ئېتنىك قەبىلىلەر ۋە مىللەتلەردىن تەدرىجىي يىمىرىلىپ ياكى ئۆز-ئارا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ بىر خەن ئېتنىك مىللىتىگە ئۇيۇشۇشتەك يۆلىنىشكە قاراپ يۈزلىنىۋاتىدۇ.

دېمەك بىر مىللەتنىڭ تىلى- شۇ مىللەت ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ۋە مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىشىنىڭ، كېلەچەك ئەۋلادلىرىغا يەتكۈزۈشىنىڭ بىردىن بىر شەرتىدۇر! ....

قىسقىسى،ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆز تىل- يېزىقىدا ئەركىن يېزىشى ۋە ئەركىن پىكىر قىلىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىلىشى ۋە خەلقئارالىق قانۇنلار ئارقىلىق قوغلىنىشى كېرەك چۈنكى بۈگۈنكىچە دۇنيادا بار بولغان ۋە جانلىق قوللىنىۋاتقان تىل ۋە يېزىق ئۆز نۆۋىتىدە پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنسانلارنىڭ تەڭ بەھرىمەن بولىدىغان مەدەنىيەت مىراسى ۋە ھەققىدۇر. بىز دەۋرىمىزدىكى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورنى بولغان بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىن،ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆز تىل-يېزىقىنى قوللىنىش ھوقۇقىنىڭ قوغدىلىشىنى، بۇھوقۇقىنىڭ ئىنسان ھەقلىرىنى قوغداش دەرىجىسىدە تەڭ مۇئامىلە قىلىنىپ قوغدىلىشىنى ۋە بۇھەقتە مەخسۇس قانۇن لايىھىسىنىڭ ماقۇللىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز زۆرۈردۇر".

دوكتور دولقۇن قەمبىرى ئەپەندىنىڭ يىغىن ئەھلىگە تەقدىم قىلغان ماقالىسى قىزغىن ئالقىش-سادالار بىلەن قارشى ئېلىنغاندىن كېيىن بۈگۈنكى يىغىننىڭ ئىككىنچى باسقۇچى بولغان ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىگە ۋاكالىتەن ھەر قايسى قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىن كەلگەن يازغۇچى– شائىرلارنىڭ مۇشائىرە سورۇنى باشلاندى. يىغىن ئەھلىگە ئۆتكۈر شېئىرى ئىجادىيەتلىرى بىلەن قازاقىستاندا يېڭىدىن تونۇلغان "ئويغان قەلبىم"، ۋە "ھاياتقا مۇھەببەت" ناملىق شېئىرلار توپلاملىرىنىڭ مۇئەللىپى بولغان 21 ياشلىق مولۇتجان توختاخۇن ئۆز شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىندى. ئۇ بۈگۈنكى "5-ئىيۇل ۋەقەسى" نىڭ ئىككى يىللىق خاتىرىسىگە بېغىشلاپ تۆۋەندىكى شېئىرىسىنى ئوقۇدى:

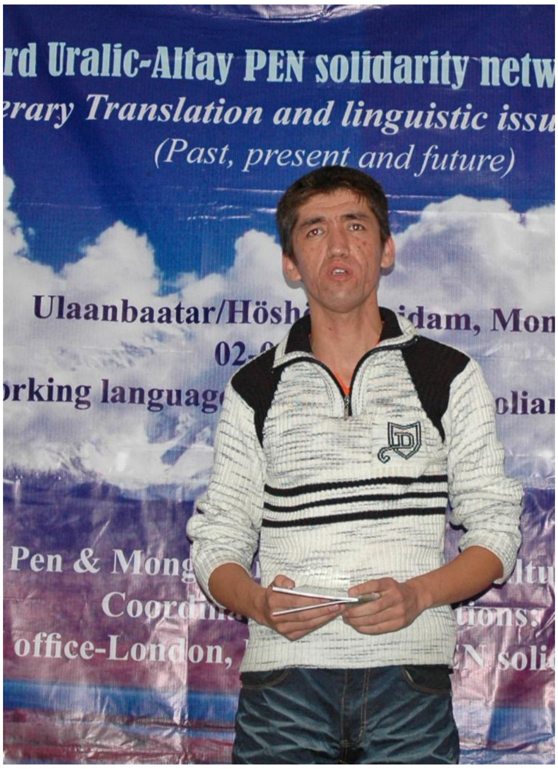

ۋەتەن ئۈچۈن

(2009 - يىلى 5-ئىيۇل ئۈرۈمچى تىنچلىق نامايىشىدا
شېھىت بولغان قېرىنداشلارغا مەرسىيە)

كۆڭلۈك تەشنا ئازادلىققا، ئەركىنلىككە،
چىدىمىغاچ ۋىجدان ئەزگەن بۇ چەكلىككە.
جان قىينالغاچ زوراۋانلىق ھەم يەكلىككە،
باش كۆتەردىڭ ئادىمىلىك ھوقۇق ئۈچۈن!

بۆشۈكتىكى بالاڭنىڭ جان ئارامى دەپ،
بۇ تەڭسىزلىك ئەزىز جاننىڭ خارابى دەپ.
ھەسرەتلىك ياش ئازابىڭنىڭ داۋاسى دەپ،
جاندىن كەچتىڭ شور پېشانە خەلقىڭ ئۈچۈن!

چارلاپ كەتتى ندا زارىڭ كەڭ ئالەمگە،
چىدالمىدى خەستە كۆڭلۈم دەرد-ئەلەمگە.
ھەق بولغاچ ئېيتقان سۆزۈڭ ھەر قەدەمدە،
توۋلاپ چىقتىڭ ئەركىن ياشاش ھەققىڭ ئۈچۈن!

كۈلەي دەپ ئۆزگىلەردەك چىن دىلىڭدىن،
ئايرىلماسقا ئەزىز ئۇلۇغ ئۆز تىلىڭدىن.
زور ئۈمۈت كۈتكەچ سەنمۇ ھور ئېلىڭدىن،
كۈرەش قىلدىڭ ئەركىن ياشاش ھەققىڭ ئۈچۈن!

ئاۋاز قوشتۇم ئازاب ئىچرە خەلقىم ئۈچۈن،
تەۋرەنمەستىن مەڭگۈ ياشاش تەختىم ئۈچۈن.
شۇ ئۇلۇغۋار ئەزىز خەلقىم پەرزىم ئۈچۈن،
كۈرەش پۈتمەس ئەركىن ئازاد ۋەتەن ئۈچۈن!

ياش شائىرىمىز مولۇتجان توختاخۇندىن كېيىن نۆۋەت بىلەن سەھنىگە چىققان، تۈركىيە قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شائىرھالىل ئىبراھىم ئۆزچان، ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىدىن ئازىز ئىسا، ئوتتۇرا ئاسىيا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى- شائىر، كىنو رېژىسسورى دالمىرە تىلەپبەرگەنوۋا، ئېستونىيە قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى كäتلىن كالدماا، كورېيە قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى لەە گىل-ۋون قاتارلىقلار يىغىن قاتناشقۇچىلارغا ئۆز شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بەردى .

شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرنىڭ يۈرىكىدە زادىلا ئۇنتۇلمايدىغان 5-ئىيۇلدىن ئىبارەت بۇ كۈننى سەھەردىن تارتىپ تاكى كېچىگىچە توختىماي ياغقان-خۇددى ئۇيغۇرنىڭ كۆزلىرىدىن ئېقىۋاتقان ئاچچىق ۋە ئازابلىق ياشلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان موڭغۇل يايلاقلىرىدا ئاز كۆرۈلىدىغان يامغۇرلارغا ھەمراھ بولۇپ ئورخۇن دەرياسى بويلىرىنى بويلاپ ئەجدادلىرىمىز ياشانغان ئەزىزانە تۇپراقلارنى زىيارەت قىلىش ئارقىلىق ئاتا-بوۋىلىرىمىز ياراتقان سەلتەنەتلىك ئۆتمۈشىمىزنى ياد ئېتىش، بۈگۈنكى ئېچىنىشلىق تەقدىرىمىز ئۈستىدە قايتىدىن چوڭقۇر ئويلىنىش ۋە بۇھەقتە مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈش قاتارلىق كوپ خىل مەزمۇنلارغا ئىگە پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشلار بىلەن تاماملىدۇق.

2011-يىلى 6-ئىيۇن:

كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسى مازارلىقىغا زىيارەت

بىر كېچە–كۈندۈز داۋام قىلغان توختىماي تۆكۈلگەن جۇدۇنلۇق يامغۇردىن كېيىن ئىيۇل ئېيىدا سالقىنلىقتا مايىل موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ كۆك ئاسمىدا كۆتۈرۈلگەن قۇياش ئۆزىنىڭ ئىللىق ئاپتاپلىرىنى زېمىن يۈزىگە قايتىدىن توككەن، جاننى راھەتلەندۈرىدىغان غۇر-غۇر شاماللار يۈزلىرىمىزنى سىلاپ ئۆتۈپ تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىنى بىزگە يەنە بىر نۆۋەت ھېس قىلدۇرۇۋاتقان ساپ ھاۋالىق سەھەردە بىز كەڭشۇۋۇ تساىدام ئارامگاھىدىكى بىزنى كۈتۈۋالغان خىزمەتچىلەرگە مىنەتدارلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ سەپىرىمىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈندىكى پائالىيەتلەرنى باشلاش ئۈچۈن ئاپتوبۇس بىلەن يۈرۈپ كەتتۇق.

بۈگۈنكى سەپەر پىلانىمىزنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى كەۋشۆۋ تساىدام تۈرك مەدەنىيەت ئىزلىرى مۇزېيى يەنى كۆلتېكىن بىلەن بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى ئورنىتىلغان جايدىن 19 كىلومېتىر ئۇزاقلىقتىكى غەربىي-جەنۇپ تەرەپتە ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان تاغ باغرىدىكى ئېگىزلىكتە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن پايتەخت قىلىپ ياسالغان تۈرك مىللەتلىرىنىڭ تارىخىدىكى تۇنجى شەھرى-ئوردۇ بالىق (قاراباﻻساغۇن) شەھەر خارابىلىرىنى زىيارەت قىلىش بولۇپ، ئوردۇ بالىق شەھىرى بىلەن كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى ئورنىتىلغان يەرلەرنى ئورخۇن دەرياسى ئايرىپ تۇرىدىغانلىقى ۋە بۇ يەردە ئوردۇ بالىلىق شەھەر خارابىسىگە بىۋاستە بارىدىغان يول ياكى ئورخۇن دەرياسىدىن ئۆتىدىغان كۆۋرۈك بولمىغانلىقى ئۈچۈن بىزنىڭ يەنە قاراقۇرۇم شەھىرىگە تۈركىيە ياساپ بەرگەن تاش يول ئارقىلىق قايتا بېرىپ، ئۇ يەردىن ئورخۇن دەرياسىغا سېلىنغان كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ بېرىشىمىزغا توغرا كېلىدىكەن.

ساياھەت يېتەكچىمىزنىڭ بىزگە بىلدۈرۈشىچە بىز ئاۋۋال كەۋشۆۋ تساىدام ئارامگاھىدىن ئانچە يىراقلىقتا بولمىغان شەرقىي-شىمال يۆلىنىش تەرەپتىكى تاش-ئېدىرلىق ئېگىزلىككە بېرىپ ئۇ يەردىكى كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەربىي ئىنشائاتلىرىنى يەنى يېقىنقى مەزگىللەردە ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن بايقالغان يەر ئاستى يوللارنى ۋە باشقا تارىخىي ئىزلارنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن ئورخۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئوردۇ بالىق شەھەر خارابىسىنى زىيارەت قىلىدىكەنمىز.

ئاپتوبۇس بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن ئېگىزلىككە ھالسىراپ ئىلگىرىلىمەكتە. كۆزىمىز ئاپتوبۇسنىڭ دېرىزىسىدىن تەبىئەت ئىلاھى سېخىيلىق بىلەن ئاتا قىلغان ئورخۇن ۋادىسىنىڭ گۈزەللىكىگە ھەۋەس بىلەن تىكىلمەكتە.

كۆز يەتكۈسىز يىراقلىقتا غۇۋالىق ئىچىدە تۇمان قاپلىغان تاغلار، تاغ باغىرلىرىدا تارقاق ئاق چېكىت چوڭلۇقىدا كۆرۈنۈۋاتقان كىگىز ئۆيلەر، كۆك ئاسماندا تەبىئەتنىڭ مەڭۇم سىرلىرىنى نامايان قىلىۋاتقان شەيتان بۇلۇتلار، ئەگرى-توقاي ئېقىن ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ ئاققان ئورخۇن دەرياسى بويلىرىنى بويلاپ ئۆسكەن پاكار-پاكار ئورمانلار سىزگە خۇددى دۇنيادا ئەڭ ئۇستا رەسسام سىزغان بىر پارچە رەسىمدەك كۆرۈنىدىغان بىر مەنزىرىنى كۆز ئالدىڭىزدا نامايان قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ

سۈيى ئۇلۇغ، چۆپلىرى بۇلۇق، تەبىئەت ئۆزىنىڭ ھەممە گۈزەللىك ۋە بايلىقلىرىنى سېخىيلىق بىلەن تۆكۈۋەتكەن بۇ باياشات زېمىندا دۆلەتلەر قۇرۇپ ئەسەرلەر ياشىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈشىمىز ئانچە قىيىن بولمىسا كېرەك.!

بىز ئېگىزلىككە چىقتۇق. غۇر-غۇر شاماللار يۈزلىرىمىزنى خۇددى بىزنى قارشى ئېلىۋاتقاندەك سىلىق سۆيۈپ ئۆتمەكتە. بۇ يەر يەرلىك موڭغۇل بۇددىستلار تەرىپىدىن "ئۇلۇغلار مازارگاھى" دەپ قارىلىپ، بىر تاش تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە تاش پارچىلىرى تۆپىلانغان بولۇپ، ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ مۈڭگۈز ۋە باش سۆڭەكلىرى ئۇلۇغلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ھەدىيە قىلىنغان، ئالا-بۇلا لاتىلار چىگىلگەن قاغجىراپ كەتكەن شاخ-شۇمبىلار خۇددى ئەينى دەۋردىكى تۇغلاردەك ھەيۋەت بىلەن لەپىلدىمەكتە...

ساياھەت يېتەكچىمىز بىزگە چۈشەندۈرۈپ، ئارخېئولوگلارنىڭ بايقىشىچە كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى قويۇلغان جايدىن بۇ يەرگىچە بولغان ئارىلىقتا يەر ئاستى يولى ياسالغانلىقى، بۇ بىز تۇرغان ئېگىزلىك دەل يەر ئاستى يولىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولۇپ، كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغاننىڭ جەستى بۇ يەرگە خۇپىيانە ھالدا

نەچچە يۈزلىگەن ئەسكەرلەر بىلەن بىللە دەپىنە قىلىنغانلىقىنى، 2008-يىلى قازاقىستان دۆلەت رەئىسى نۇرسۇلتان نەزەربايېۋنىڭ ئالايىتەن بۇ يەرلەرنى زىيارەت قىلغانلىقىنى ۋە بۇ جايلاردىكى تارىخىي ئىزلارنى قوغداش ئۈچۈن قازاقىستان دۆلىتى ياردەم قىلغانلىقىنى بايان قىلدى.

ئورخۇن دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئىچىش

بىز كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغانلار دەپىنە قىلىنغان دەپ قارالغان كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تاغ ئۈستىدىكى تارىخىي ئىزنالىرىنى كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن يېرىم سائەتتەك يول يۈرۈپ قاراقۇرۇم شەھىرىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ بىز تەشنالىق بىلەن كۈتكەن ئورخۇن دەرياسى كۆۋرۈكىگە يېتىپ كەلدۇق.

ئورخۇن دەرياسى موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۆۋۆركھاڭا ئايمىقى (ئۆلكىسى) گە تەۋە بولغان خاڭاي تاغلىرى (تارىختىكى ئۆتۈكەن تاغلىرى) دىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ تۇۋل دەرياسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن سېلىنگا دەرياسىغا قوشۇلىدۇ يەنە داۋاملىق شىمالغا قاراپ ئېقىپ ئەڭ ئاخىرىدا بايقال كۆلىگە قويۇلىدۇ ۋە بايقال كۆلىدىن يەنە داۋاملىق شىمالغا قاراپ ئېقىپ روسىيە تەۋەسىدە ئاڭارا دەرياسىغا ئايلىنىپ ئەڭ ئاخىرى شىمالىي مۇز ئوكيانغا قويۇلىدۇ[29].

بىز ئورخۇن دەرياسىنىڭ دەريا قېتىدا تۇرۇپ باغرىمىزنى بۇ ئانا دەرياغا يېقىپ تۇرۇپ چاڭقىغان يۈكىمىز قانغۇدەك سۇ ئىچتۇق ياق زەمزەم ئىچتۇق. قولىمىزدا ئۈچلاپ سۇلارنى ئېلىپ يۈزىمىزگە سۈرۈتتۇق.

دەريا باغرىنى قۇچاقلاپ يېتىپ يۈزلىرىمىزنى دەريا سۈيىگە يېقىپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھلىرى بىلەن دىدارلاشتۇق... بىبلها دەريا قاشلىرىدىكى تاشلارنى ئالىقانلىرىمىز بىلەن سىلىدۇق، سۆيدۇق... چۈنكى بۇ دەريا ئوغۇزخان رىۋايەتلىرىدىن باشلاپ مىللىتىمىز مىللەت بولۇپ، خەلقىمىز ئۇيغۇر ئېلىنى قۇرۇپ سەلتەنەت سۈرگەن زامانلاردىن تارتىپ ۋەياكى بالايىئاپەتلەرگە مۇپتىلا بولۇپ ياۋلارنىڭ پاراكەندىلىككە دۇچار بولغان ئەھۇ-زارلىق زامانلاردا بولسۇن ئۇزاق تارىخىي ئۆتمۈشلەردىن بۇيان

ئۇيغۇرنىڭ ھايات تومۇرىدا قان بولۇپ ئاققان، تەقدىر-تىلەك ۋە ئىستەكلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان، تارىخنىڭ ئۆچمەس ئىزلىرىنى قالدۇرغان ئاسمان تەڭرى ۋە زېمىن ئانا تەقدىم قىلغان ئەزىم دەريادۇر!

ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق(قارابالاساغۇن) شەھەر خارابىسىنى زىيارەت قىلىش

بىزنى ئېلىپ ماڭغان ئاپتوبۇس ئورخۇن دەرياسى كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ غەربىي جەنۇب يۆلىنىشكە قاراپ بىر سائەتكە يېقىن ماڭغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق شەھەر خارابىسىدىن ئانچە يىراقتا بولمىغان بىر دادىلىق تاغ باغرىغا كېلىپ توختىدى. بۇ يەردە يېڭىدىن ئىككى-ئۈچ كىگىز ئوي ياسالغان ۋە بىر يۈك ئاپتوموبىلى توختىتىلىپ قويۇلغان بولۇپ، بىرقانچە موڭغۇللاردىن تەشكىللەنگەن بىر گورۇپپا ئارخېئولوگلار دۆڭلۈك ئۈستىدىن ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىگە ئائىت بولغان بىر قەبرىستانلىقنى قىدىرىپ تەكشۈرۈۋاتقان ئىكەن.[30]

بىز ئۆلارنىڭ چاسلاپ، مېترلاپ، سانتىمېترلاپ يەر قەۋەتلىرىنى ئۆلچەپ، يەر يۈزىدىن چىققان ھەر بىر نەرسىلەرنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن سۈپۈرۈپ ئېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ تۇرغاندىن كېيىن بۇ قېدىرىپ تەكشۈرۈش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ ئىشلەۋاتقان موڭغۇلىيە دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى ئارخېئولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ ئارخېئولوگى، دوكتور زاگد باتساكھان ئەپەندى بىزگە ئۆزىنىڭ بۇ يەرلەردە ئېلىپ بېرىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ:

"بۇ قارابالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا تۇرغۇنلىغان قېزىلمىغان تارىخىي جايلار بار. بىزھازىر قىزىۋاتقان بۇ يەردىن بىر قانچە بالىلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى ۋە قەبرە ئىچىگە قويۇلغان بۇيۇملارنى تاپتۇق...".

كېيىن سايلەت يېتەكچىمىز بىزگە بىز تۇرۇۋاتقان يەردىن قارابالاساغۇن شەھەر خارابىسىگە 2-3 كىلومېتىرچە كېلىدىغانلىقىنى ئەگەر خالىغانلار پىيادە ماڭسىمۇ بولىدىغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن بىز بىرقانچە ياشلار چەبدەس قەدەملىرىمىزنى يورغىلىتىپ قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابىسى تەرەپكە يۈرۈپ كەتتۇق.

كۆز ئالدىمىزدا ئاز دېگەندە يەر يۈزىدىن 10 نەچچە مېتىر ئېگىزلىكتە چوقچىيىپ تۇرغان قارابالاساغۇن شەھەر قەلئەسىنىڭ ئىزنالىرىدىن بىرى بولغان ئەينى ۋاقىتتا ئەڭ ئاز بولغاندا 3-4 قەۋەتلىك قىلىپ ياسالغان بۇتخانا مۇنارىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە پەقەت بىر توپلۇق ئېگىزلىككە ئايلىنىپ قالغان خارابىسى يىراقتىن قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بىز خارابىلىككە يېقىنلاشقاندىن كېيىن شەھەرنىڭ تۆت چاسا شەكىلدە ياسالغان تاملىرىنىڭ ئىزلىرىنى (بەلكىم ئىمپېرىيە ئوردىسى بولۇشى مۇمكىن)، شىمال ۋە شەرقى تەرىپىدىكى ئۈپراپ ئۆز ئەسلىدىن تامامەن تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن ئوردىغا كىرىش ئېغىزىنىڭ قاراۋۇللۇق مۇنارلىرىنى كۆردۇق.

موڭغۇلىيىلىك ساياھەت يېتەكچىمىزنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە ئەينى ۋاقىتتىكى قارابالاساغۇن شەھەر خارابىسى سۈننىي ھەمراھ ئارقىلىق تەكشۈرۈلۈپ سۈرەتكە ئېلىنغاندىن كېيىن ئانالىز قىلىنىپ، شەھەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 25 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

"پايتەخت ئوردۇ بالىق شەھىرىنىڭ 25 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان شەھەر دائىرىسى ئىچىگە پادىشاھلىق سارايلارنى، مىنىستىرلىكلەر بىنالىرى، ئىبادەتخانىلار، باغچىلار، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا رايونلىرى بەرپا قىلىنغان".[31]

ئوردۇ بالىق (قارابالاساغۇن) شەھىرى ئورخۇن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى تالالخان يايلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، موڭغۇلىيىنىڭ ئارخاڭاي ئۆلكىسىگە تەۋە بولغان بۈگۈنكى قاراقورۇم شەھىرىنىڭ غەربىي-شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

مىلادى 742-يىللىرى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىسى قۇتلۇق بىلگە قاغان رەھبەرلىكىدە ئۇيغۇر–قارلۇق قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلىپ كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىگە قارشى ھەربىي يۈرۈش قىلىدۇ ۋە كۆك تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى ئۆزمىش قاغاننى ئەسىرگە ئالغان باسمىل قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىپ ئورخۇن دەرياسى بويىدا 744-يىلى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنى قۇرىدۇ. 747-يىلى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى قۇتلۇق بىلگە قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى مويۇنچۇر قاغانغا ”قاغان ئەل ئەتمىش بىلگە“ نامى بېرىلىپ ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى ئوردۇ بالىق[32] (ئوردا شەھەر)[33] نى دۆلەت پايتەختى قىلىدۇ ۋە مويۇنچۇر قاغان ئوردۇ بالىلىق شەھىرىنى قۇرۇپ 7 يىلدىن كېيىن سېلىنگا دەرياسى بويىدا بايبالىق (باي شەھەر) نى قۇرۇدى. ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن ۋاقىتلىرىدا زېمىنى 5 مىليون 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشقان بولۇپ، شەرقتە تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىغىچە، جەنۇبتا خىتاينىڭ سېرىق دەريالىرىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ زېمىنلارغىچە، غەربتە بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئارال دېڭىزىغىچە بولغان زېمىنلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا ئاسىيادا پەقەت تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان كۈچلۈك بىر ئىمپېرىيىگە ئايلىنىدۇ.[34] تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سىياسىي ۋە سودا ئالاقىلىرىنى كۈچەيتىپ، ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بېرىپ ئۆز تەسىر كۈچىنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ بۇنىڭ دەلىلى شۇكى مىلادى

755-يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۇزۇڭ خانغا قارشى ئانلۇشان قوزغىلىڭى قوزغىلىدۇ.

756 -يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدىن بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە خىتاي دۆلىتىنىڭ ئىچكى سىياسىتىگە ئارىلىشىپ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىشىنىڭ پۇرسىتى دەپ بىلگەن ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى قاغانى تاڭ سۇلالىسىگە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ ئانلۇشان قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇپ بېرىدۇ ۋە جەنۇب تەرەپتە خىتاي زېمىنىنى بېسىۋالغان تىبەتلەرنىمۇ مەغلۇپ قىلىدۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىگە ئۇزۇن يىللار يىپەك ۋە باشقا ماللارنى تارتۇق قىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ مەلىكىسى نىڭگونى بايانچۇر قاغانغا خوتۇنلۇققا ھەدىيە قىلىدۇ...759-يىلى بايانچۇر قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تەڭرى بۆگۈ تەختكە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

تەڭرى بۆگۈ 762- يىلى خىتاي تاڭ سۇلالىسىنىڭ دانزوڭ ۋە لوياڭ قاتارلىق شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن زېمىنلارنى ئىگىلەيدۇ. 763-يىلى تاڭ سۇلالىسى

بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالايدۇ ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە تاڭ سۇلالىسى ھەر يىلى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىگە 20،000 تۇرگە يىپەك بېجى تۆلەيدۇ....

839-يىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە تەبىئىي ئاپەت ۋە كېسەل تارقىلىپ نۇرغۇنلىغان مال-چاۋىلار ئۆلۈپ كېتىدۇ ۋە بۇ سەۋەبتىن ئاچارچىلىق يۈزبېرىدۇ. 840-يىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش كۆرۈشى كەسكىنلىشىدۇ. ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچىدىكى 9 مىنىستىرنىڭ بىرى ئۆتكۈچى كۈرەبىر قەبىلىسىدىن بولغان كۆل بۇقا دېگەن سەركەردە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوردا ئىچىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە قاغانلىق ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە يېنسەي بويىدىكى قىرغىزلاردىن 100 مىڭغا يېقىن ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، قاراباﻻساغۇن شەھىرىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى شۇندىن باشلاپ زاۋاللىققا يۈزلىنىدۇ.....

بىز شەھەر خارابىلىكلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ خارابىلىكلەر ئىچىدە ئەڭ ئېگىز كۆرۈنگەن بۇتخانا مۇنارىنىڭ ئۈستىگە يامىشىپ چىقتۇق ۋە پۈتۈن شەھەر خارابىسىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى ئېنىق كۆردۇق.

بۇ دەقىقىلەردە تۇيۇقسىز كۆك ئاسماننى قارا بۇلۇتلار قاپلىدى... تەلۋە شاماللار غۇيۇلداپ كېلىپ قاراباﻻساغۇن شەھىرىنىڭ قان رەڭلىك توپا-تاشلىرىنى شەپقەتسىزلىك بىلەن يۈز-كۆزلىرىمىزگە تىقىشقا باشلىدى. بىلمىدۇق، بۈگۈن ئۇيغۇرنىڭ 1300 يىلدىن كېيىن ئاتا-بوۋىلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ شەرەپلىك شەھەرگە تۇنجى قېتىم ئايىغى باسسا ئانا تەبىئەت نېمە ئۈچۈن يۈز-كۆزلىرىمىزگە بۇنچىۋاﻻ توپا-چاڭلارنى تىقىدۇ؟ بىز بۈگۈنكى كۈندە شۇ قەدەر كەچۈرگۈسىز گۇناھقا پاتقانلىغىمىز سەۋەبتىنمۇ ئاتا- بوۋىلىرىمىزنىڭ روھلىرى بىزنى ئۆز تۇپراقلىرى بېشىدا كۆرۈشنى خالىمىدىمۇ؟ ئاھ نادامەتلىك ئۇيغۇر، ئارمانغا، ئاتا- بوۋىلارنىڭ قەرزىگە قەرز بولۇپ مۈكچەيگەن بۇ ئەۋلاد؟!

تارىخىي ئەسلىمىلەر ۋە بۈگۈنكى قىسمەتلىرىمىز سەۋەبىدىن كاللامغا يامغۇر مىسالى قۇيۇلۇۋاتقان جاۋابسىز سوئال-سوراقلار نەپسىمنى بوغماقتا، يۈرىكىمنى ھالسىراتماقتا... قەدەملىرىم ئاستىدا دەسسىلىپ تۇرغان قان رەڭلىك تۇپراقنىڭ

نىمجان نالە قىلىشۋاتقان نىدالىرى يۈرىكىمگە ئوقيا تىغىدەك سانجىلماقتا... بۇ بەلكىم ئەجدادلار روھىنىڭ مەندە-ۋىجدانىمدا ئەكس ئېتىۋاتقان سۈكۈتتىكى سۇئال-سوراقلىق دەقمىقلىرىدۇر، بەلكىم!

بىز بۇ سەپىرىمىز داۋامىدا بىر موڭغۇل زىيالىيسى چىڭگىزخاننىڭ نىھايىتى ئىقتىدارلىق رەھبەر، سىياسەتچى، پەلسەپىچى بىر بۈيۈك شەخس ئىكەنلىكىنى تەرىپلەپ ئېيتقان مۇنداق بىر سۆزى تۇيۇقسىز ئېسىمگە كېلىپ قالدى: "چىڭگىزخان بارلىق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ھەربىي يورۇشىنى باشلايدۇ، كۈچى يەتكەن قەبىلىلەرنى كۈچ بىلەن كۈچى يەتمىگەن قەبىلىلەرنى قايىل قىلارلىق سۆزى بىلەن قايىل قىلىپ باش ئەگدۈرىدۇ. ئۇ بىر قېتىم چىڭگىزخانغا قارشى چىققان ئۆكتىچى موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ باشلىقىغا بىر تال ئوقيانى بېرىپ ئۇنى سۇندۇرۇشنى سورايدۇ. ئۇ بۇ بىر تال ئوقيانى ھېچ بىر كۈچىمەستىنلا سۇندۇرىدۇ . ئارقىدىنلا چىڭگىزخان ئۇنىڭغا بىر توپ ئوقيانى بېرىپ، ئۇلارنىمۇ بىراقلا سۇندۇرۇشنى سورايدۇ ئەمما ئۇ قەبىلە باشلىقى ھەرقانچە كۈچەپمۇ بۇ ئوقيالارنى سۇندۇرالمايدۇ... كېيىن چىڭگىزخان قەبىلىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ تۇرۇپ- 'بىز ئىتتىپاقلاشماي خۇددى بىر تال ئوقيادەك ياشىساق دۈشمەن بىزنى ئاسانلا يوق قىلىدۇ ئەگەر بىز ئوم بولۇپ بىر توپ ئوقيادەك ياشىساق دۈشمەن بىزنى يوق قىلالمايدۇ. بىزنىڭ كۈچىمىز ئۆملۈكتىن كېلىدۇ'".

بىز كۈچلۈك بورانلىق شامالارغا قارشى ئۆملەپ يۈرۈپ دېگەندەك مىڭ تەستە بۇتخانا مۇنارى ئۈستىگە يامىشىپ چىقتۇق ئەمما بىر بىرلىرىمىزگە يېقىن تۇرمىغانلىقىمىز ئۈچۈن ئارلىقمىزدىن شامالار ئۆتۈشۈپ، بىزنى ئىككى يانغا ئىرغىتىشقا باشلىدى ھەتتا بىر قانچىمىزنى بورانلىق شامالار ئۇچۇرۇپ كېتىشكە تاسلا قالدى ئەمما بىز ئۇلارنى ئۆز سېپىمىزگە تارتتۇق. بىز شۇ زامان بۇ ئىشتىن ساۋاق ئېلىپ ھەممىمىز دەرھال بىر يەرگە مەركەز بولۇپ توپلاندۇق، بىر-بىرلىرىمىزنىڭ قوللىرىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ ئاۋازىمىزنى بولۇشىغىچە قويۇۋېتىپ كۆك ئاسمانغا ياق قارا بۇلۇت قاپلىغان، كۆك تەڭرىنىڭ غەزىپى تۆكۈلگەن ئەپتى يامان ئاسمان ئىلاھىغا قاراپ بىر رىھمىلەرنىدۇر دەپ توۋلىدۇق ... ۋارقىرىدۇق....ئۆتۈندۇق... بۇ نىدالىرىمىزدىن پەرۋاسىز شىددەتلىك چىقىۋاتقان بورانلىق شامال بىزنى ئۇچۇرتۇپ ئېلىپ كېتىشكە،

قاياقلارغىدۇر ئۇچۇرۇپ بېرىپ ئىنسان كۆزىدىن غايىب قىلىۋېتىشكە، ئاخىردا جىن-ئالۋاستىلار ئالىمىغا بۇرۇن ئىگىلەپ ئۆزىنىڭ ماكانى قىلغان بۇ سەلتەنەتلىك ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارابالاساغۇن شەھىرىنى مەڭگۈ ئۆزىنىڭ چاڭگىلىدا تۇتۇپ تۇرۇشقا ئۇرنۇۋاتقانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويۇۋاتقاندەك ۋەياكى بىز بۇ قارا نىيەتلىك تەبىئەتنىڭ مۇدھىشىنى بايقاپ قالغان چېغىمىزمۇ ئەيتاۋۇر، خۇددى ئاخىرقى مىنۇتلاردا ئاتىدىغان ئوقى تۈگەپ چارىسىزھالدا دۈشمەن ئالدىدىكى ئىستىھكامغا بەدىنىنى تۇتۇپ تۇرۇپ ۋەتەن ئازادلىقى ئۇچۇن شېھىت بولۇشقا ھازىر بولغان قەھرىمانلاردەك قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكى ئۈستىدىكى بوران-چاپقۇنلۇق شامالارغا كۆكرىكىمىزنى كېرىپ تۇرۇپ مۇراجىئەت قىلدۇق "ئەي كۆك تەڭرى، بۈگۈن ئۇيغۇرغا يا ئۆلۈم يا كۆرۈم ... ئۇيغۇرغا بىر مەرتەم نەزىرىڭنى سال، نۇسرەت بەر! ئەي يەتتە ئىقلىمغا مۇساپىر بولغان ۋەتەنسىز ئۇيغۇرۇم ، بۈگۈن سەن نەدە؟؟؟ نەدە سەن......

ئۇيغۇرۇم!" بورانلىق شامالار يۈز-كۆزلىرىمىزگە ئۇرغان توپا-چاڭلار سەۋەبىدىنمۇ ياكى يۈرەكلىرىمىز قاتتىق ئازابلاندىمۇ ياكى ھەر ئىككىلا سەۋەبتىنمۇ كۆزلىرىمىزدىن نادامەتلىك ئىسسىق ياشلار توختىماي تۆكۈلمەكتە... قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكىدىكى قان رەڭلىك تۇپراققا قوشۇلۇپ تېزدىن كۆزدىن غايىب بولماقتا......

ناۋادا ماڭا بۇ خارابىلىكلەردىن ئەينى دەۋرگە ئائىت بىرەر نەرسە ئۇچراپ قالسا، ئۇنى هاياتىمدىكى ئەڭ قىممەتلىك تەۋەررۈكۈم ۋە بايلىقىم سۈپىتىدە ئۆيۈمدە ئەينەك شىشىگە ئېلىپ ساقلىسام ، كۈندە ئورنۇمدىن تۇرۇپ ئۇنىڭغا بىر قارىسام ... دېگەندەك شېرىن خىياللارنى كۆڭلۈمگە پۈكۈپ قاراباللاساغۇن شەھرىنىڭ شەھەر بۇ خارابىلىقلىرىدە كۆزلىرىمگە كىرىۋاتقان توپ-چاڭلارنى سۈرتۈپ ئۇ يەر-بۇ يەرلەرنى تىمتىقلاشقا باشلىدىم.هازىرمۇ يەر يۈزىدىن 2-3 مېتىر كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ۋە ئەينى زاماندىكى شەھەرنىڭ سېپىلى ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلگىلى بولىدىغان توپا دۆڭلەرنى كەزدىم. بىر چاغدا قانداقتۇر بىر قاتتىق نەرسىنىڭ پۇتۇمغا ئۇرۇلغانلىقىنى تۇيدۇم ده پۇتۇم ئاستىدىكى بەلكىم قىرلىق تاش بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ ئېرەنلىك بىلەن قارىدىم. ئۇ تاش ئەمەس ئىككى تال تۆمۈرنىڭ پارچىلىرى بولۇپ چىقتى. بۇ تۆمۈر پارچىلىرى ئەسلى سۇنغان بىر داش قازاننىڭ قىرغاقلىرى بولۇپ قېلىنلىقى 1.20 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر، خىيالى ئايلانما شەكلىدە ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. دېمەك بۇنىڭدىن شۇنى مۇقەررەرلەشتۈرۈش تەس ئەمەسكى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلاردا تۆمۈر سانائىتىنى ئۆز ئىچىگە ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش سانائەتلىرىمۇ خېلى مۇكەممەل دەرىجىدە راۋاجلانغان.

(مانا ئاخىر بىر ئارزۇيۇم بولسىمۇ ئەمەلگە ئاشتى. ئەجدادلىرىمدىن ھېچ بولمىسىمۇ ماڭا قازاننىڭ بىر پۇچۇقى تەگدى ئەمما ئۇنى ئۆزۈم ئىزدەپ تاپتىم. بۇ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن قالغان قازاننىڭ پۇچۇقىنى موڭغۇلىيىدىن تاموژنىلاردا يوشۇرۇپ دېگەندەك ئۆتكۈزۈپ ئۆزۈم بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتىم، مەن ھازىر بۇ تۆمۈر پۇچۇقىنى ئەينەك شىشىدە تەۋەررۈكۈم قاتارىدا ئۆيۈمدە ساقلاۋاتىمەن. موڭغۇلىيە سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قانچە قېتىملاپ قولۇمغا ئېلىپ ئۇنىڭغا قارىغىنىمنى ساناپ بولالمايمەن. -ئاپتوردىن)

تولىمۇ ئەپسۇس گەرچە 2004-يىلى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئورخۇن ۋادىلىرىدىكى تۈرك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قوغداش ئىلتىماسى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن تەستىقلىنىپ "خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى" تىزىملىكىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ بۇ ھەشەمەتلىك دۇنياۋى تەشكىلاتنىڭ ياكى موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكلىرىنى قوغداش شەپقىتى تېخى يېتىپ كەلمىگەن ئىدى.

قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكلىرى شۇ قەدەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچۇرغانكى خارابىلىكنى كېسىپ ئۆتكەن چىغىر يوللار ياكى موڭغۇل چارۋىچىلارنىڭ شەھەر خارابىلىكلىرى ئىچىدە قوي-كالا بېقىپ قالدۇرغان ۋەيرانچىلىقلىرى ۋەياكى كەلگۈندى تەۋەككۈلچى ئېكسپېدىيەچىلەرنىڭ ئاسارە-ئەتىقىلەر ئىزدەپ قالايمىقان كولاپ قالدۇرغان ئازگاللار قەدەمدە دېگەندەك ئۇچراپ تۇراتتى. ھەتتا بۇ يەرنىڭ نام نىشانىمۇ رەسمىي شەكىلدە بىرەر يەرگە يېزىلمىغان بولۇپ، موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى شەھەر خارابىلىكىگە كىرىدىغان

بىر يەرگە بۇ يەرنىڭ "ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارابالاساغۇن شەھەر خارابىسى" ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىر تاختاي ياساپ بېكىتىشكىمۇ قۇربى يەتمىگەن. بۇگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرغا ۋەتەنسىزلىك ھەر-بىر قەدەملەردە شۇنداق روشەن بىلىنىدىكى ھەتتا 1300 يىللار ئىلگىرى قۇرۇلغان دۆلىتىمىز پايتەختىنىڭ جىسمانىي ئورنىنى رەسمىي بىر شەكىلدە ئاتىلىشقا ۋە قوغدىلىنىشقا ئىگە بولالماپتۇ.

گەرچە بىز ئۇيغۇرلار بىلەن قېرىنداش بولغان تۈركىيە خەلقىنىڭ دۆلىتى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكىدىن 19 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى كۆلتېكىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈتاشلىرى ئورنىتىلغان يەرلەرگە بۇ تارىخىي ئىزلارنى قوغداش ئۈچۈن مىللىيونلىغان دوللار خەجلەپ مەخسۇس "كھۆشۆۋ تسادام (خوشۇ سايدام) تۈرك مەدەنىيەت ئىزلىرى مۇزېيى" قۇرۇپ ۋە بۇ يەرگە بارىدىغان 45 كىلومېتىر تاش يول ياساپ ئۆز مەدەنىيەت ئىزلىرىگە سەھىب چىقىپتىكى بۇ شەپقەتلەر ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارابالاساغۇنغا مەنسۇپ بولماپتۇ. بىز ئاپتوبۇس بىلەن قايتىش يولىمىزدا يىغىن سەپىرىدە بىرگە بولغان بىر قانچە ئۇيغۇر پېشقەدەم يازارلىرىمىز ۋە زىيالىيلىرىمىز بىلەن ئوردۇ بالىلىق (قارابالاساغۇن) شەھەر خارابىلىكلىرىنى قانداق قوغداپ قېلىش توغرىسىدا قىزغىن مۇنازىرىلەر قىلىشتۇق ۋە ئاخىردا تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە نۇقتىدا ئورتاق بىر تونۇشقا كەلدۇق:

1- ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابىلىكلىرى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى يەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرىپىدىن "خەلقئارالىق قوغدىلىدىغان تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى" تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن بىرىنچىدىن موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي شەكىلدە قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىرىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بار.

2-قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىكلىرى ئۇيغۇرلارغىلا مەنسۇپ بولماستىن تۈرك دۇنياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە تارىخىغا تەۋە تارىخىي جاي ۋە بۇ نۇقتىدىن شەھەر خارابىلىكىنىڭ قوغدىلىنىشى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىنىشى كېرەك.

3-بولۇپمۇ غەرب ئەللىرىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىمىز بۇ مەسىلىگە جىددىي قاراپ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى يەن مەدەنىيەت مەھكىمىسىگە ۋە باشقا خەلقئارالىق مەدەنىي ئاسارە-ئەتىقىلەرنى قوغداش جەمئىيەتلىرىگە ئىلتىماس قىلىش ۋە موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەدبىر قوللىنىشىغا كۆۋرۈك بولۇشى زۆرۈر.

4-دۇنيا مىقياسىدا ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرى بىر ئارىغا كېلىپ ئۆزلىرى تەشكىل قىلغان بىر كومىتېت قۇرۇپ چىقىش ۋە بۇ كومىتېت مەخسۇس قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىرىنى قوغداشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئۇيغۇر مەدەنىي ئاسارە-ئەتىقىللىرىنى قوغداش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇش ۋە تەدبىر كۆرۈش.

5-قارابالاساغۇن شەھەر خارابىسىنى ئۇيغۇرنىڭ ئىككىنچى مەككىسىگە ئايلاندۇرۇش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىش، ئۇيغۇرلارنى موڭغۇلىيىنىڭ ئورخۇن ۋادىلىرىغا جۈملىدىن قارابالاساغۇن شەھەر خارابىلىرىنى زىيارەت قىلىشقا رىغبەتلەندۇرۇش ۋە بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا ئۆز تارىخىمىزنى بىلىش قىزغىنلىقى قوزغاش.

6-قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابىلىكلىرى ئارقىلىق پۈتۈن دۇنيادىكى ئۇيغۇرلارغا ئۆز كىملىكىمىزنى تونۇش ۋە تارىخىمىزغا ئىگە بولۇش تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش ۋە بۇ تەربىيىلەرنى بوگۇن ئۇيغۇرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش .

7-ئۇيغۇر ۋەكىللىرى رەسمىي شەكىلدە موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابىلىرىنى ۋە موڭغۇلىيىدىكى باشقا ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي جايلارنى قوغداش توغرىسىدا دىپلوماتىك قاناللار ئېچىپ قەرەللىك سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ تۇرۇش.

8-بۇ مەقسەتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى سودا- سانائەتچىلەر، ئىقتىسادى بارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ھەر سەھەلەرنى تەشكىللەپ مەبلەغ يىغىش ۋە يىغىلغان مەبلەغلەرنى قارابالاساغۇن (ئوردۇ بالىق) شەھەر خارابىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ئاسارە-ئەتىقىلەرنى، تارىخىي جايلارنى قوغداشقا سەرپ قىلىش.

يۇقىرىقى يەكۈنلەر بۇ قېتىم موڭغۇلىيىنىڭ ئورخۇن بويلىرىدا ئېچىلغان "3- نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" غا ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىگە ۋاكالىتەن يىغىنغا قاتناشقان مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر يازغۇچى، رەسسام، تارىخچى، سەنئەتكارلارنىڭ ئورتاق تونۇشى ئاساسىدا يەكۈنلەنگەن ئاممىۋى كۆچكە ئىگە مۇراجىئەتى بولۇپ، بۇ مۇراجىئەتنىڭ ھەرقانداق بىر ئۇيغۇرنى سۆيگەن، ئۇيغۇرنىڭ ئۆتمۈشنى ئۇنتۇمىغان، ئەجدادلىرى بېسىپ ئۆتكەن ئۆتمۈشلەرنى كېلەچەك ئەۋلادلارغا بىلدۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان، ئۇيغۇرنىڭ تارىختىكى دۆلەتچىلىك مەيدانىدا تۇرۇپ بۈگۈنكى مىللىي مەنپەئەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئىستەكلىرىدە بولۇۋاتقان بارلىق ئۇيغۇر ۋەتەن سۆيەر ۋە مىللەت سۆيەرلىرىنىڭ جىددىي ئويلىنىشىغا ۋە قوللىشىغا ئېرىشىدىغانلىقىغا تولۇق ئىشەنچىدىمىز.

"ئىككى بوز ئات" ئارامگاھىدا قايتا تۈنەش

بۇ قېتىمقى سەپىرىمىزنىڭ تۈنجى ۋە ئەڭ ئاخىرقى كۈندىكى بىكىتى- "ئىككى بوز ئات" (ھويۇر زاگال) ئارامگاھىغا بىر قانچە سائەت ئاپتوبۇستا سەپەر قىلغاندىن كېيىن يېتىپ كەلدۇق. بۇ بىزنىڭ ئەتە ئۇلانباتورغا قايتىش يولىمىزدىكى موڭغۇل يايلاقلىرىدا تۈنەيدىغان ئەڭ ئاخىرقى بىر كېچىمىز ئىدى.

بۈگۈن كەچ سائەت 8 دە بىز يەنەھەر كۈنلۈكى داۋام قىلىۋاتقان "3-قېتىملىق ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" يىغىنىنى ئېچىشنى داۋاملاشتۇردۇق. بۈگۈنكى يىغىندا ئاساسلىق تۆۋەندىكى ئۈچ تۈرلۈك ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلىش بېكىتىلگەن:

1-ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكىگە ئەزا بارلىق قەلەمكەشلەر مەركەزلىرى تەرىپىدىن "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرىنى سايلاپ چىقىش .

2- “ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى” تارمىقىدا خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ 5 تۈرلۈك خىزمەت كومىتېتىنىڭ بىرى بولغان تىل ۋە تەرجىمە كومىتېتىنى قۇرۇش ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلىنى سايلاپ چىقىش.

3- “ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى” نىڭ لوگو- رەسمىي بەلگىسىنى بېكىتىش.

ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئومۇمىي يىغىن ئېچىلىشتىن بۇرۇن يېرىم سائەت بالدۇر يىغىن ئېچىلىدىغان كىگىز ئۆيگە يانداش جايلاشقان بىر كىچىكرەك خانىگە يىغىلغان ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرىنىڭ بارلىق ئەزالىرىغا ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى مەركىزىنىڭ خىزمەتلىرى، قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلەر ۋە مەۋجۇت بولۇۋاتقان مەسىلىلەر توغرىسىدا خىزمەت دوكلاتى بېرىلدى. ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى دوكتور دولقۇن قەمبىرى ئەپەندى ئۆزىنىڭ قىممەتلىك پىكىر ۋە تەكلىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

كەچ سائەت 8:30 دا باشلانغان ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى ئومۇمىي يىغىنى نىھايىتى جۇشقۇن كەيپىياتلار ئىچىدە داۋام قىلىپ، ئاخىردا ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيىغا ئەزا 12 ئورال-ئالتاي تىللىق قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىن يىغىنغا قاتناشقان بارلىق قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىنىڭ بىردەك قوشۇلۇشى بىلەن ئېستونىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا (قىرغىزىستان)، ئۇيغۇر، تۈركىيە، ياپونىيە، ۋېنگىرىيە قاتارلىق 6 قەلەمكەشلەر مەركەزلىرى ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلاندى ۋە بۇ مەركەزلەر بۇ قېتىمقى يىغىندىن قايتىپ ئۆز دۆلەتلىرىگە بارغاندىن كېيىن ئۆز قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدە سايلام ئېلىپ بېرىپ، بىردىن دائىمىي ھەيئەت ئەزاسىنى سايلاپ چىقىپ بۇ يىل سېنتەبىردە سېربىيىنىڭ پايتەختى بېلگراد شەھىرىدە ئېچىلىدىغان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ 77-نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىغا نامزاتلارنىڭ تىزىملىكىنى تاپشۇرۇش قارارلاندى. بۈگۈنكى يىغىن 2 سائەتلەرچە داۋام قىلغاندىن كېيىن يىغىن ئاخىردا ئەسلى بۈگۈنكى يىغىندا ھەل قىلىشقا بېكىتىلگەن قالغان ئىككى تۈرلۈك ئىشنى ۋاقىت مۇناسىۋىتى بىلەن ئەتە ئۇلانباتورغا بارغاندا

داۋاملىق يىغىن ئىشتىراكچىلىرى بىلەن مۇزاكىرىلىشىشكە كىلىشىلىپ يىغىننىڭ ئاياغلاشقانلىقى بىلدۈرۈلدى.

2011 -يىلى 7-ئىيۇل:

ئۇلانباتور شەھىرىگە قايتىپ كىلىش

موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ شەرقىي ئۇپۇقىدىن يايلاقنى سۆيۈپ كۆتۈرۈلگەن قۇياش ئۆزىنىڭ هارارىتىنى نەهايىتى ئېھتىيات بىلەن بۇ گۈزەل زېمىنغا چېچىۋاتقان سالقىن سەھەر. بىز سەھەردىلا ئەتىگەنلىك ناشتىنى تۈگەتكەندىن كېيىن بىزنى ئىككى نۆۋەت رازى قىلغۇدەك كۈتۈۋالغان ”ئىككى بوز ئات“ ئارامگاھىدىكى خىزمەتچىلەرگە مىننەتدارلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ ئۇلانباتور شەھىرىگە يۈرۈپ كەتتۇق. ئاپتوبۇستا 6 سائەتتىن ئارتۇق سەپەر قىلغاندىن كېيىن چۈشتىن كېيىن يەرلىك ۋاقىت سائەت 2 لەردە ئۇلانباتور شەھىرىگە يىتىپ كىلىپ، بىز 2-ئىيۇل بىر ئاخشام تۈنەگەن يۇلتۇزلۇق مېھمانخانىغا قايتىدىن ئورۇنلاشتۇق.

ئارىمىزدا يىغىنغا كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە پېشقەدەملىرىمىزمۇ خېلى ساندا بولۇپ، بۇ بىرھەپتە موڭغۇل يايلاقلىرىدا ئۇدا داۋام قىلغان سەپەرلەر، يەنە كىلىپ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ناچارھاۋا رايى- پەرزىرغىن ئىسسىقتىن تارتىپ بوران چاپقۇنلۇق ياكى يامغۇرلۇق هۆل كېچىلەردە كىگىز ئۆيلەردە

مەشكە كالا تېزىكىنى قالاپ ئىسسىنىپ تۈنەشلەر بولسۇن، ۋەياكى تاغ-ئېدىرلارنى بويلاپ تاش دەسسەپ ماڭغان تەۋەككۇلچىلىك سەپەرلەر بولسۇن، ياشانغان چوڭلىرىمىزنى خېلىلا چارچىتىپ قويغان ئىدى.

هازىرقى زاماننىڭ ھەممە ئېھتىياجلىرىدىن تولۇق چىقالايدىغان ۋە مەدەنىيەتنىڭ نامايەندىسى بولغان يۇلتۇزلۇق مېھمانخانىدا بىر 2 سائەت ئارام ئالغاندىن كېيىن سايلەت يېتەكچىمىزنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇلانباتور شەھەر مەركىزىنى زىيارەت قىلىشقا ھازىرلاندۇق.

قىزىل باتۇر شەھىرىگە زىيارەت

بىر قانچە كۈن توختىماي ياغقان يامغۇردىن كېيىن پارلاپ چىققان ئوتلۇق قۇياش ئۇلانباتور ئاسمىنىدىمۇ ئۆزىنىڭ ئىيول ئېيىدىكى پېرىغىن ئاپتاپلىرىنى سەپمەكتە. كۆپ-كۆك شەھەر ئاسمىنىدا بۇلۇتلار خۇددى يەر يۈزىدىكى ئادەملەردەك گاھى-گاھىدا ئۆزلىرىنىڭ سايىسىنى تاشلاپ قويۇپلا قاياقلارغىدۇر ئالدىراشلىق بىلەن يۈرمەكتە. بىر موڭغۇل ياپلاقلىرىدىن قايتىپ كەلگەچكىمۇ بۇ شەھەر ئۆزىنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي كۆزلىرىمىز كۆنۈپ كەتكەن شەھەر مەدەنىيىتىنى ئېسىمىزگە قايتىدىن سالماقتا. بىر سەپەرھارغىنلىقىغا قارىماي بىر ئۈچۈن بىرىلگەن بۇگۈن چۈشتىن كېيىنكى 2 سائەتلىك ئۇلانباتور شەھەر مەركىزىنى زىيارەت قىلىش پۇرسىتىنى غەنىيمەت تۇتتۇق.

بىر ئاپتوبۇستا ئولتۇرۇپ شەھەر مەركىزىگە يېتىپ كەلدۇق. ئۇلانباتور ئانچە چوڭ شەھەر بولمىسىمۇ ئەمما ئۆزىنىڭ يايلاق مەدەنىيىتىگە خاس بىر مەركىزى شەھەرلىك ئوبرازىنى تولۇق نامايان قىلغان بولۇپ، شەھەردىن ئانچە يىراق كۆرۈنمەيدىغان كۆپ كۆك ئېدىرلىق تاغلار باغرىدا دوپپىنىڭ چوققىلىقىدا كۆرۈنىدىغان ئاق چېدىر ئۆيلەر كۆزىڭىزگە خۇددى تاغلارنىڭ ئاق تاجىسىدەك جىۋىرلاپ كۆرۈنمەكتە...

موڭغۇل سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تارىخ ۋە تىلشۇناسلار يەنىلا موڭغۇل تىلىدىن ئىزدەيدۇ. "موڭغۇل" دېگەن ئاتالغۇ ئەسلى موڭغۇل تىلىدىكى شامانلار قوللىنىدىغان "مۇنكھ-گال" (مۇنخگال) دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ "چەكسىز ئوت-ئاتەش" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ قارايدىكەن.[35] موڭغۇلىيىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتور شەھىرى تۇۋۇل دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان. پايتەختىنىڭ ئىسمى تاكى 1924-يىلىغا قەدەر ئورگوو ياكى كھووراي (قوراي – ئادەم ياشايدىغان قورۇ جاي) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ 1921-يىلى موڭغۇل ئىنقىلابىنى قوزغاپ موڭغۇلىيىنى خىتاي تەۋەلىكىدىن ئايرىپ مۇستەقىل موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققان موڭغۇل باتۇرى دامدىن سۇكھاباتار (سۇخا باتۇر)[36] نىڭ نامىغا ئاتاپ ئۇلانباتور دەپ ئۆزگەرتكەن.

ئۇلانباتور (Улаанбаатар) ، ئۇلانباتار، ئۇلانباتار، (ᠤᠯᠠᠭᠠᠨᠪᠠᠭᠠᠲᠤᠷ سۆزى موڭغۇل تىلىدا "قىزىل باتۇر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ ئۇيغۇر تىلىدىكى "باتۇر" سۆزى

موڭغۇل تىلىدىمۇ ئەينەن قوللىنىلىدىكەن. ئەگەر سىز ئۇلانباتورغا كىرىش يولىڭىزدا دىققەت قىلسىڭىز نەچچە كىلومېتىرلاپ يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان چېدىر ۋە خىش-كېسەك ئۆيلەر بىلەن تولغان تار كوچىلارنى، تېز سۈرەتتە كېڭىيىۋاتقان شەھەر ئەتراپى رايونلىرىنى كۆرىسىز. يېقىنقى ستاتىستىكىدا بىلدۈرۈلۈشىچە پۈتۈن موڭغۇلىيە دۆلىتىنىڭ نوپۇسى 3 مىليونغا يېقىن بولۇپ بۇ نوپۇسنىڭ 95% دىن ئارتۇقراقى ئۇلانباتور شەھرىدە ياشايدىكەن.

بۈگۈنكى دۇنيانىڭ بىر قۇتۇپلىشىش شامىلى ئۇلانباتورنىمۇ سىرتتا قالدۇرمىغان بولۇپ، ھەشەمەتلىك بىنالارنىڭ ئانچە يىراق بولمىغان كۆلەڭگىسىدە ئاق كىگىز ئۆيلەر ئارىلىشىپ كەتكەن ئارقا كوچىلار ۋەياكى شەھەرنىڭ ئاۋات كوچىلىرىدا كۆركەم ۋېۋىسكىلارنى ئېسىپ خېرىدار جەلپ قىلىۋاتقان مچدونالدس رېستوراندىن تارتىپ ياپونىيىنىڭ ۋاگاماما تېز تاماقخانىسىغىچە، ئىشقىلىپ سىز بۇ شەھەردە غەرب ۋە شەرقنىڭ ھەممە مەدەنىيەت ئىزنالىرىنى كۆزىڭىزگە سىغدۇرالايسىز ئەمما بۇ "قىزىل باتۇر" شەھرىدە سىز پەقەت كۆرمىگەن موڭغۇلىيەگىلا خاس شەھەر ئابىدىلىرىمۇ بار. بۇ خاسلىقنىڭ تۈپ مىسالى شەھەر مەركىزىدىكى ھەشەمەتلىك سۈكھاباتار مەيدانىدۇر.

سۈكھاباتار مەيدانى 1921- يىلىدىكى موڭغۇلىيە مۇستەقىللىق ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى، موڭغۇل يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخس سۈكھاباتارنىڭ نام شەرىپىگە ياسالغان بولۇپ، سىز بۇ يەردە پۈتۈن شەھەردىكى ئەڭ ھەشەمەتلىك بىنانى كۆرىسىز. سۈكھاباتار مەيدانىغا ياسالغان ئۈچ قەۋەتلىك ھەشەمەتلىك موڭغۇل پارلامېنت بىناسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قاتۇرۇلغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى چىڭگىزخاننىڭ ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئىزباسارلىرىنىڭ ھەيكەللىرى سىزگە دۇنيانى تىترەتكەن موڭغۇل ئىستېلاسىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ بىنانىڭ قارشى تەرىپىدە سۇنئىي تاغ ئۇستىگە ئورنىتىلغان موڭغۇل قەھرىمانى سۈكھاباتارنىڭ ئات ئۈستىدىكى ھەيكىلى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇھەيكەل سىزگە نېمە ئۈچۈن موڭغۇلىيىنىڭ پايتەختى بولغان ئۇلانباتورنىڭ سۆزىنىڭ موڭغۇل تىلىدا "قىزىل باتۇر" دەپ ئاتىلىشىدىكى سىرلىرىنى يېتەرلىك چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

"3-نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى" نىڭ يىغىنى ئۇلانباتوردا نەتىجىلىك ئاياغلاشتى

بىز قىزىل باتۇر شەھەر مەركىزىنى 2 سائەت ئەتراپىدا زىيارەت قىلغاندىن كېيىن يىغىننىڭ يېپىلىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن شەھەر مەركىزىگە يېقىن بىر جايدىكى باياڭول مېھمانخانىسىغا يىغىلدۇق. يىغىن بايانگول مېھمانخانىسىنىڭ يىغىن زالىدا باشلاندى .

خەلقئارا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى قەيسەر ئۆزھۇن ئەپەندى بۈگۈنكى يىغىننىڭ تەرتىپلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن تۇنجى بولۇپ سەھنىگە تەكلىپ قىلىنغان قازاقىستاندىن كەلگەن ئۇيغۇر تارىخچىسى قاسىم مەسۇمى ئەپەندى 20 مىنۇت ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ تەييارلىغان ماقالىسىنى ئوقۇپ ئۆتتى.

ئارقىدىن يىغىن يەنە ئۆز تەرتىپى بويىچە ئالدىنقى كۈندىكى يىغىندا ۋاقىت يېتىشمىگەنلىكى تۈپەيلى بۈگۈنگە قالدۇرۇلغان "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" تارمىقىدا تىل ۋە تەرجىمە كومىتېتى قۇرۇپ چىقىش، ئۇنىڭ مەسئۇلىنى ئاۋاز بېرىپ سايلاپ چىقىش مۇزاكىرە قىلىندى. ئەڭ ئاخىرىدا ھەممە قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىنىڭ تولۇق قوشۇلۇپ ئاۋاز بېرىشى بىلەن ئېستونىيە قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ رەئىسى كەلىس كالدماا "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" تىل ۋە تەرجىمە كومىتېتىنىڭ مەسئۇللۇقىغا سايلاندى.

ئىككىنچى مەسىلە "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ لوگو-رەسمىي بەلگىسىنى بېكىتىش مۇزاكىرىگە قويۇلغاندىن كېيىن "ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" گە ئەزا قەلەمكەشلەر مەركەزلىرىدىكى بارلىق ئەزالارنىڭ بۇ يىغىنغا قاتنىشىش مۇمكىنچىلىكى بولمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەزكۇر بىرلىكنىڭ لوگو-بەلگىسىنى لايىھىلەپ چىقىشنى ئاۋۋال پۈتۈن قەلەمكەشلەرگە خەۋەرلەندۈرۈش ۋە كوپ تۈرلۈك لايىھەلەرنى قوبۇل قىلىپ ئاخىردا دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى تەرىپىدىن ئورال- ئالتاي خەلقلىرىگە سىمۋوللۇق بەلگە بولالايدىغان لوگو-بەلگىسىنى تاللاپ چىقىش بېكىتىلدى. يىغىن ئاخىرىدا قەيسەر ئۆزخۇن ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىگە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەزالارغا خەلقئارا قەلەمكەشلەر مەركىزىنىڭ ئەزالىق گۇۋاھنامىسىنى تەقدىم قىلدى.

ئالقىشلار بىلەن قىزغىن كەيپىياتتا داۋاملىشىۋاتقان يىغىننىڭ ئەڭ ئاخىرقى يېپىلىش سۆزىنى قىلغان قەيسەر ئۆزخۇن ئەپەندى "*بۇ قېتىمقى يىغىن بىزگە نۇھايىتى ئەھمىيەتلىك دەرسلەرنى ئۆگەتتى. بىز بۇ يىغىن ئارقىلىق قېرىنداش موڭغۇل خەلقىمىزنى جۇملىدىن ھەممىمىزنىڭ ئىگە بولىدىغان، پەخىرلىنىدىغان ئورال-ئالتاي خەلقلىرىنىڭ تىلى، تارىخى ۋە مەدەنىيەت باغلىنىشلىرىنى ئۆگەندۇق. ئەجدادلىرىمىز ياشىغان بۇ تارىخىي تۇپراقلاردا خۇددى شۇلار ياشىغاندەك ياشىدۇق . موڭغۇلىيە ئەڭ ئاخىرى ئۆزىنىڭ دېموكراتىك، ئەركىن دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقتى ۋە بۇ پۇرسەتتىن مانا بىز بۇ يەردە ئورال-ئالتاي خەلقلىرى يازغۇچىلىرى، تارىخچىلىرى ۋە سەنئەتكارلىرىنىڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان يىغىنىنى غەلىبىلىك ئاچتۇق. مەن بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاۋۋال خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش پرىنسىپلىرى بولغان ھەرقانداق بىر ئىنسانىنىڭ ئەركىن يېزىش ۋە نەشر قىلدۇرۇش ھوقۇقلىرى كاپالەتكە ئىگە بولۇۋاتقان دېموكراتىك موڭغۇلىيە دۆلىتىگە، ئاندىن بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالغان ساھىبخانىمىز موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسى ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلى گ مەند-ئووىيو ئەپەندىگە، گ مەند-ئووىيو ئەپەندىنىڭ ياردەمچىسى مۇنكھناران خانىمغا، ئىنگلىز تىلى تەرجىمان سويولبولد ئەپەندىگە چوڭقۇر مىننەدارلىغىمنى بىلدۈرمەن. شۇنى ئېيتىشىم زۆرۈركى موڭغۇلىيىلىك دوستلارنىڭ ياردىمىسىز بۇ نۆۋەتلىك يىغىنىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكۈزۈلۈشى مۇمكىن ئەمەستى. ئەلۋەتتە مېنىڭ ئەڭ ئاخىردا ئېيتىدىغان مىننەدارلىغىم بۇ يىغىنغا يولنى يىراق كۆرمەي كەلگەن بارلىق*

قەلەمكەشلەرگە مەنسۇپ! ئىشىنىمەنكى بۇ يىغىنىنىڭ روھى ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى ئارىسىدا ئۇزۇن يىللارغىچە داۋام قىلىدۇ! ئاخىردا ھەممىڭلارنىڭ قايتىش سەپىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى تىلەيمەن!"

يىغىنىنىڭ يېپىلىش مۇراسىمى ئۈچۈن سۆزگە چىققان خەلقئارا قەلەمكەشلەر جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى ھورى تاكەاكى يىغىن ئىشتىراكچىلىرىغا سۆز قىلىپ:

"مەن بۇ سەپەر جەريانىدا موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى گوبى چۆللۈكلىرىدىن بىر تال گۈل ئىزدەپ تېپىشنى كۆڭلۈمگە پۈتكەن بولساممۇ ئافرىقىدىكىگە ئوخشاش يەنىلا ئۆزۈم ئىزدىگەن گۈلنى تاپالمىدىم ئەمما ئۇ گۈلدىنمۇ ئارتۇق بىر نەرسە تاپتىم- ئۇ بولسىمۇ ئورال ئالتاي بىرلىكىنىڭ چىن دوستلۇقى. بىز سەپەر داۋامىدا يامغۇردا بولسۇن ياكى پىژغىرىن ئىسسىقتا بولسۇن دائىم دېگەندەك كىيىملىرىمىزنى ئالماشتۇرۇپ يۇرۇپ، ئىسسىق-سوغۇققا چىداپ، ياۋلاقمۇ ياۋلاق، ئۇ تاغدىن بۇ تاغقا، بۇ تاغدىن ئۇ تاغقا توختىماي سەپەر قىلدۇق... بىز سەپەر داۋامىدا ئۆزىمىزنى قاتتىق چېنىقتۇردۇق ۋە بۇ سەپەر ئارقىلىق بىزھېقىقى ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكىنىڭ ھۆلىنى سالدۇق. مەن بىزنىڭ پارلاق كېلەچىكىمىزنىڭ بارلىقىغا ۋە قىلماقچى بولغان ئىشلىرىمىزنىڭ چوقۇم نەتىجىلىك بولىدىغانلىقىغا تولۇق ئىشەنچىدىمەن".

ئەڭ ئاخىردا موڭغۇلىيە دۆلەتلىك مەدەنىيەت ئاكادېمىيىسىنىڭ مەسئۇلى سلھىپخان گ مەند-ئوويو ئەپەندى يىغىن ئەھلىگە خوشلىشىش سۆزى قىلغاندىن كېيىن "3- نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ يىغىنى رەسمىي ئاياغلاشقانلىقى ئېلان قىلىندى ۋە يىغىن ئەھلى بىر- بىرلىرى بىلەن خوشلىشىپ، ئۆز-ئارا ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشۈپ يىغىن زالىدىن ئايرىلدى.

موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇرلار

مىلادى 843-يىلى ئوردا بالىقنى پايتەخت قىلغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى زاۋاللىققا يۈزلەنگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلار شەرق، جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب ئۈچ يۆلىنىشكە بولۇنۇپ كۆچۈپ، شەرقىي يۆلىنىشى خىتاينىڭ سېرىق دەرياسىنىڭ جۇنۇبلىرىغىچە،

جەنۇبىي يۆلىنىشى كەڭسۇ ۋە كۆكنۇر (ھازىرقى خىتاينىڭ گەنسۇ قىنغاي ئۆلكىلىرى) گىچە، غەربىي يۆلىنىشى ھۇن ۋە تۈرك ئىمپېرىيىلىرى دەۋرلىرىدىن تارتىپ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىماللىرىدا تۇرپان، تارىم ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىنلاردا ياشاپ كەلگەن يەرلىك توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنى ۋە قاراخانىيلار دۆلەتلىرىنىنى قۇرۇپ ئۇيغۇرنىڭ دۆلەتچىلىك تارىخىنىڭ يېڭى سەھىپىلىرىنى ئاچىدۇ....

ھازىر بۈگۈنكى موڭغۇلىيىدە ئەڭ ئاز بولغاندا تەخمىنەن 5 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. ئۇلار ئاساسلىق موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رۇسىيە ۋە خىتاي بىلەن 40 كىلومېتىر چېگرىداش بولغان ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقى بۆلگىگە جايلاشقان بايان ئۆلگەي (ئۆلگىي) ئايمىغى ۋە خوبدا، زاپخۇن قاتارلىق شەھەرلەرنى مەركەز قىلىپ قازاقلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، يەنە ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئۇلانباتور شەھىرىدە ياشايدىغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەۋلادلىرى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا مانجۇ-خىتاي زۇلۇمىدىن قېچىپ، تىرىكچىلىك قىلىش يوللىرىنى ئىزدەپ ئاتۇش، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق يۇرتلاردىن كۆچۈپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئەينى زاماندا موڭغۇلىيىگە ئۇيغۇرنىڭ تاماقلىرى، يېزا ئىگىلىك ۋە قۇرۇلۇش قاتارلىق ھەر خىل ھۈنەر-كەسىپلىرىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە موڭغۇلىيىگە ئېلىپ كېلىپ چارۋىچى موڭغۇل خەلقى ۋەھۆكۈمىتىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولغانلىقنى موڭغۇلىيىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان، 1957-يىلى موڭغۇلىيىدىن ۋەتەنگە قايتقان ئابدۇراخمان ئەبەي ئەپەندى ئۆزنىڭ ۋە بارلىق موڭغۇلىيىدە ياشىغان ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىللىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ يازغان "موڭغۇلىيىدىن ۋەتىنىگە قايتقان ئۇيغۇرلار" ناملىق ماقالىسىدە شەرھلەيدۇ[37].

ئەڭ ئاخىرقى سۆز

بۇ يىغىن ئاياغلاشتى. بۇ يىغىن موڭغۇل يايلاقلىرىدا-ئۇيغۇرنىڭ ئاتا تۇپرىقى ئورخۇن بويلىرىدا بىرھەپتە داۋام قىلىپ، يىغىنغا قاتناشقان ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرىنىڭ

قەلبىگە جۈملىدىن ئۇيغۇرنىڭ يۈرىكىگە چوڭقۇرھاياجانلارنى، تولۇپ تاشقان ئارزۇ-ئارمانلارنى، ئۇنتۇلغۇسىز ئەسلىمىلەرنى قالدۇرۇپ ئاياغلاشتى...

بۇ يىغىن بىزگە بىر قىممەتلىك دەرسخانا، ئۇيغۇرنىڭ كېلەچىكىگە ئارزۇ-ئۈمىدلەرنى، قۇتۇلۇش يولىمىزدا يېڭى نىشانلارنى ئاتا قىلغان بىر تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە يىغىن بولدى. خۇددى بىز بۇ يىل فېۋرالدا ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى مەركىزىنىڭ تارىختىكى ھۇن بوۋىلىرىمىزنىڭ ھازىرقى دۆلىتى ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشتتا ئۆتكۈزگەن يىغىنىغا ئوخشاش بىزگە بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرنىڭ يالغۇز ئەمەسلىكىنى، تارىختىكى كۈشەندە دۈشمىنىمىزگە قارشى تۇرالايدىغان بىر كۈچلۈك بىرلىكسەپكە ئىگە تارىخىي قان-قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بۇ دۇنيادا مەۋجۇتلۇقىنى، بىز بىلەن ھەر ۋاقىت بىر سەپتە تۇرىدىغانلىقىنى قايتىدىن ئەسلەتكىنىگە ئوخشاش بۇ نۆۋەتلىك يىغىندىمۇ ئەينەن تەكرارلاندى...

مەيلى بىز قىزىل باتۇر شەھىرىدىكى ھەشەمەتلىك يۇلتۇزلۇق مېھمانخانىلاردا بولايلى ياكى كۆلتېكىن، بىلگە قاغان مەڭگۈتاش ئابىدىلىرىنى زىيارەت قىلايلى ياكى

خانىۋەيرانچىلىقتا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى مۇكچەيگەن دۈگلۈكلەر ئارقىلىقلا بىلدۈرۈپ تۇرىدىغان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق (قارابالاساغۇن) شەھەر خارابىلىرىنى زىيارەت قىلايلى ياكى بولمىسا گۈزەل موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ ئۇ يەر- بۇ يەرلىرىدە پەيدا بولۇپ قالغان ئىزىتقۇ چىغىر يوللارنى بويلاپ خىيال دەرياسىغا غەرق بولۇپ سۈكۈتتە ماڭايلى، ھەر كاللىدا ھەر بىر دەقىقىدە بىرلا سوئال ۋىجدانىمىزنى تىلغىدى... ئۇ بولسىمۇ "ئەي ئۇيغۇر، سېنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى-قىسمىتىڭ قانداق بولار؟ ياكى مىلادى 843- يىلىدىكىدەك ئۇيغۇر سەركەردىسى كۆل بۇقىنىڭ ۋەتىنىگە ئاسىيلىق قىلىپ قىرغىزلارنى باشلاپ كېلىپ ئۆز ۋەتىنىنى گۇمران قىلغىنىدەك ياكى 1678- يىلى ئىسلام تونىنى كىيگەن ئىشان ئاپئاق غوجا جوڭغارلارنى (ئورىيات موڭغۇللىرى) باشلاپ كېلىپ سەئىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغىنىدەك ۋەياكى 1877- يىلى 5- ئاينىڭ 30- كۈنى ئەڭ ئاخىرقى بىر نۆۋەت مانجۇ-خىتاي ئىشغالىيەتچى كۈچلىرىنى شەرقىي تۈركىستان تۇپرىقىدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە 10 يىل مۇستەقىل دۆلەت سورىغان قەشقەرىيىنىڭ ئەمىر بەدۆلەت ياقۇپ بەگنى كورلىدا خوتەنلىك نىياز بەگنىڭ زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرگىنىدەك ۋە بۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر ۋەتىنىنىڭ تۇنجى نۆۋەت ئۇزۇل-كېسىل مۇستەملىكىگە چۈشۈشىگە ئېلىپ بارغان تىراگېدىيىلەردەك- ئۇيغۇرنىڭ پۇشتىدىن تۆرەلگەن مەلئۇنلار سېنى يەنە قايسى ئوتلارغا تاشلاپ كۆيدۈرەر؟!

سەن بۈگۈنكى ھالىتىڭدە قانچە ئۇزاق زۇلۇمغا مەھكۇم بولۇپ ياشارسەن؟ شۇ قۇتلۇق كۈننى- ئۆز دۆلىتىڭنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ دۇنيادا بىر مىللەت ۋە دۆلەت سۈپىتىدە بۈگۈن ئۆزۈڭ ياشاۋاتقان ئانا ۋەتىنىڭدە ئۆز زېمىنىڭغا، تىلىڭغا، باشلىقلىرىڭغا ئۆزۈڭ خوجايىن بولۇپ ياشايدىغان ئۇيغۇرنىڭ مۇستەقىل دۆلەتكە ئېرىشىدىغان كۈنلىرى قاچان كېلەر؟! يەنە......يەنە..." تەبىئىيكى بۇ جاۋابسىز قالغان سوراقلارغا جاۋاب تېپىش ئارمانلىرى بىلەن يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر ۋەتىنىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ھاياتلىرىنى تەقدىم قىلىش بەدىلىگە كۈرەش قىلغان كۈرەشچان ئەجدادلار روھىنىڭ بۈگۈن بىز تاۋاپ قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىق خارابىلىقلىرىدە، ھەر بىر ئۇيغۇرنىڭ قەلبلىرىدە ۋىجدان سوراقلىرى بولۇپ قايتىدىن نامايان بولماقتا......

" بۇ دۇنيادا ئۆلمەيدىغان ئۇلۇغ ھۆكۈمدارلار يوق، ئەڭ كۈچلۈك ئىمپېرىيىلەرمۇھامان گۇمران بولۇپ كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ خاتىرىسىدىن غايىب بولىدۇ ئەمما ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى ئىنسانلارغا تەۋە بولۇپ ھاياتلىق داۋاملىشىدىكەن، ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ تارىخ مۇساپىسىدە ياراتقان ئەقىل پاراسەت جەۋھەرلىرى، مەدەنىيەت ئاڭ قۇرۇلمىلىرى، مەدەنىي ۋە تارىخىي مىراسلىرى بۈگۈنكى ئىنسانلارنىڭ ھاياتىدا ئۆز رولىنى داۋاملىق ئەكس ئەتتۇرۇپ تۇرىدۇ"

بىر مىللەتنىڭ تارىخى ئۇ ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ ئەينىكىدۇر ئۇ ئەينەككە قاراپ ئۆز تارىخىنى ياخشى ئۆگەنمىگەن، تارىخىدا ئۆزى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ساۋاقلىرىدىن ئىبرەت ئالمىغان مىللەت كەلگۈسى ئۈچۈن ئۆز تارىخىنى يارىتالمايدۇ.

بۇ يازمامنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۆزى سۈپىتىدە بۇ نۆۋەتلىك ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى مەركىزىنىڭ سەھىپخانلىقى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن "3-نۆۋەتلىك ئورال-ئالتاي قەلەمكەشلىرى بىرلىكى قۇرۇلتىيى" نىڭ غەلىبىلىك ئاياغلاشقانلىقىنى چىن يۈرىكىمدىن قۇتلۇقلايمەن! ئۇيغۇر قەلەمكەشلەر مەركىزىدە خالىس پىداكارلىق قىلىۋاتقان قەيسەر ئۆزھۈن ئەپەندى قاتارلىق دوستلارغا، سەپداشلىرىمغا مىننەدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن ۋە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن تېخىمۇ كوپ ئۇيغۇر يازارلىرىنىڭ بۇ سەپىمىزگە قوشۇلۇشىنى، مىللەت بىز بۇ بىر ئەۋلادقا يۈكلىگەن ۋىجدانىي بۇرۇچلارنى بىرلىكتە ئادا قىلىش يولىدا قولنى-قولغا تۇتۇشۇپ ئۇيغۇرنىڭ پارلاق ئەتىسى ئۈچۈن يېڭى سەپەرگە ئاتلىنىشىنى سەمىمىيەتلىك مۇراجىئەت قىلىمەن.

ئوقۇرمەنلەرگە رەھمەت!

2011- يىلى، ئاۋغۇست

ئۇلانباتور، ئالمۇتا، لوندون

مەزكۇر ماقالىنىڭ نەشر ھوقۇقى قوغدىلىدۇ.
ئاپتورنىڭ ئەمگىكىگە ھۆرمەت قىلىڭ!

ماقالىنىڭ توردىكى مۇقىم ئادرېسى:

http:/www.uyghurpen.org/uy/orxun_boylirigha_seper.html

http:/www.uyghurpen.org

پايدىلانغان مەنبەلەر

---

1 بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى توربېكىتى: "ئورخۇن ۋادىسى مەدەنىي يادىكارلىقلار رايونى"
[UNESCO World Heritage List Orkhon Valley Cultural Landscape]
http://whc.unesco.org/en/list/1081

2 ئۈزۈلمەس تارىخىي رىشتە: ئۇيغۇر — ھۇن قەلەمكەشلىرىنىڭ دوناي دەرياسى بويىدا ياڭراتقان دوستلۇق ساداسى (ۋېنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشتتا ئۆتكۈزۈلگەن 2-نۆۋەتلىك خەلقئارا قەلەمكەشلەر ئۇيغۇر مەركىزىنىڭ يىغىنى توغرىسىدا ئەدەبىي خاتىرىلەر).
http://www.uyghurpen.org/uzulmes_tarixiy_rishte.html

3 موڭغۇل شائىر مەند-ئوويو ئەپەندىنىڭ توربېكىتى: http://www.mend-ooyo.com/default.aspx?p_id=1

4 ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تارىخىي تەسىرى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش
http://www.uyghurpen.org/Uyghur_medeniyitining_mungghul-medeniyitige-korsetken_tesiri.pdf

5 ئۇيغۇر—موڭغۇل يېزىقى كېيىنكى ئايدىن باشلاپ رەسمىي يېزىق سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ
[Uighurjin mongol script will go for official use from next month]:
http://www.infomongolia.com/ct/ci/954/

6 نايمانلار ياكى "نايمان" سۆزى چىڭگىزخان دەۋرلىرىدە ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە ياشايدىغان "سەككىز ئوغۇز" قاتارلىق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل تىلدا ئاتىلىشىدۇر. http://en.wikipedia.org/wiki/Naimans

7 چىڭگىزخان (تەمۇجىن — چىن تومۇر باتۇر) نىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى:

http://en.wikipedia.org/wiki/Genghis_Khan

8 شامان دىنى توغرىسىدا: [About Shamanizim]

http://www.mongolianshaman.com/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid=54

9 شامان دىنىنىڭ تارىخى [History of Shamanizim]

http://www.shamanicjourney.com/article/5947/history-of-shamanism

10 موڭغۇلىيىدىكى بىر شامان دىنى مۇراسىملىرىدىن كۆرۈنۈشلەر - كۆك تەڭرىگە ئىبادەت قىلىش (يوۋتۇب سىن فىلمى)

[Mongolia Shaman ritual practices -pray for the Kok Tengri]
http://www.youtube.com/watch?v=9gboEzqc960&

11 موڭغۇلىيىدىكى شامان دىنىي ئېتىقادى

[Shamanizim in Mongolia]
http://www.altaimongoliatravel.com/index.php?module=menu&cmd=content&menu_id=525

12 خارەزىم شاھلىقى: http://en.wikipedia.org/wiki/Khwarezm_Empire

13 گېرمانىيىدە تۇغۇلغان رۇسىيىلىك تۈركولوگ ئالىم ۋاسىلىي ۋاسىلەۋىچ رادلوۋمۇ تەستىقلايدۇ:

http://en.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Radloff

14 بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى پەن مەدەنىيەت مەھكىمىسى تەرپىدىن "ئورخۇن ۋادىسى مەدەنىي يادىكارلىقلار رايونى" دېگەن نام بىلەن 2004- يىلى قوغدىلىدىغان دۇنيا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن.

[UNESCO Culture World Heritage List Orkhon Valley Cultural Landscape]
http://whc.unesco.org/en/list/1081

15 سۆكھاباتار مەيدانى:

http://www.mongolianart.de/01_mongolian_art/president_of_mongolia_tsakhiagiin_elbegdorj.htm

16 ئەردەنە زۇۇ "يۈز بايلىق" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

17 قاراقۇرۇم ئەردەنە زۇۇ بۇتخانىسى: http://en.wikipedia.org/wiki/Erdene_Zuu_monastery

18 قاراقۇرۇم: http://www.bluemongolia.com/kharakhorum.html

19 " ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما" دېگەن كىتابنىڭ 24، 25، 26- بەتلىرىگە قاراڵسۇن. كىتابنى تۈزگۈچىلەر ئابدۇقېيۇم غوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ. 1983- يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى. كىتاب نومۇرى: م7098.55

[20] شەرقىي تۈرك خاقانلىقى:
http://www.heavengames.com/cgi-bin/forums/display.cgi?action=ct&f=10,5596,1590,all

[21] قەدىمكى تۈرك يېزىقى 38 دىن 40گىچە ھەرپ-بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ ئاتلىشى ھەرخىل. بۇ يېزىقتا ئويۇلغان مەڭگۈتاشلار موڭغۇلىيىدىكى ئورخۇن—يېنسەي دەريا ۋادىسىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن "ئورخۇن-يېنسەي يېزىقى" دەپ ئاتالغان بولسا بۇ يېزىقنىڭ شەكلى شىمالىي ياۋروپادا قوللىنىلىدىغان رۇنىك يېزىقىغىمۇ ئوخشايدىغانلىقىغا قاراپ ئۇنى "رۇنىك يېزىقى" ياكى "تۈرك-رۇنىك يېزىقى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

[22] بۇ ھەقتە "كونا تاڭنامە" 194- جىلدىدا تۆۋەندىكىچە خاتىرىلەر پۈتۈلگەن: "كۆلتېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن شۈەنزوڭ خان جىن ۋۇژاڭجۈن ئۈنۇانى بىلەن ژاك قۇيۇ ۋە دۇگۋان لاڭژۇڭ ئۈنۋانلىق لۈيشاڭلارنى خاننىڭ مۆھرى بېسىلغان تەزىيەنامە بىلەن (تۈرك خانلىقىغا) ئەۋەتتى ۋە مەڭگۈتاش تىكلىدى. خاننىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامىسى ئويدۇرۇلدى". يەنە بۇ ھەقتە "يېڭى تاڭنامە2 نىڭ 215-جىلدىدا مۇنداق خاتىرىلەر بار "شۈەنزوڭ خان ماھىر نەققاشتىن 6 كىشىنى تۈرك خانلىقىغا ئەۋەتتى. ئۇلار تۈرك خانلىقىدا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان ھەيران قالارلىق سۈرەت-نەقىشلەرنى ئويدى. بىلگە خاقان بۇنى كۆرۈپ تەسىرلەنگەنلىكىدىن تېخىمۇ قايغۇ ئۇردى". "ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما" دېگەن كىتابنىڭ 62-63 بەتلەر.

[23] "ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما" دېگەن كىتابنىڭ 77، 78، 79- بەتلىرىدىن ئېلىندى

[24] "ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما" دېگەن كىتابنىڭ-103، 102، 101، ، 100 بەتلەرگە قارالسۇن

[25] بايانچۇر خان (مويۇنچېر) http://en.wikipedia.org/wiki/Bayanchur_Khan

[26] بايانچۇر خان (مويۇنچېر) http://en.wikipedia.org/wiki/Bayanchur_Khan

قۇتلۇق بىلگە قاغان (گۈلى پەيلو) : http://en.wikipedia.org/wiki/Kutlug_I_Bilge_Kagan

[27] "ئۇيغۇر قەدىمىي يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما" دېگەن كىتابنىڭ-114, 115, 116بەتلەرگە قارالسۇن

[28] ئورخۇن دەرياسى: http://en.wikipedia.org/wiki/Orkhon_River

[29] تۈركىيە ترت ھابەر ئاگېنتلىقى خەۋىرى - موڭغۇلىيىدە ئۇيغۇرلارغا ئائىت مازار (Moğolistan'da Uygurlara Ait Mezar): http://www.trt.net.tr/Haber/HaberDetay.aspx?HaberKodu=32574266-a5f6-45ae-a165-906ab76e2a83

[30] "ئۇيغۇرلار كىم ۋە قەلەمكەشلەر جەمئىيىتى نىمنى بىلدۈرىدۇ؟"
[Who are the UYGHURS and what is the PEN?] By G Mend-Ooyo Mongolian poet and writer: http://www.uyghurpen.org/uyghurs-and-pen.html

[31] ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئوردۇ بالىلىق (شەھەر بالىلىق) شەھىرى توغرىسىدا:
http://en.wikipedia.org/wiki/Ordu-Baliq

[32] ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرى ئۆزىنىڭ "تۈركىي تىللار دىۋانى" كىتابىدا "باللىق" سۆزىنىڭ -10 "شەھەر" دېگەن مەنىسىنى بىلدۈردىغانلىغىنى بايان قىلغان —ئاپتوردىن.

[33] "ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى" : http://www.uyghurpen.org/Orkhun-Uyghur-Khanliqining-qisqiche-tarixi.pdf

[34] موڭغۇل ئىسمىنىڭ كېلىپ چىقىشى: http://www.mongolianviews.com/2009/07/meaning-of-name-mongolia.html

[35] دامدىن سۈكھبااتار نىڭ تەرجىمىھالى (Дамдин Сүхбаатар): http://en.wikipedia.org/wiki/Damdin_Sükhbaatar

[36] موڭغۇلىيىدىن ۋەتىنىگە قايتقان ئۇيغۇرلار ؛ ئاپتورى ئابدۇراخمان ئەبەي. باغداش تور بېكىتىنىڭ مۇنبەر سەھىپىسىدە ئېلان قىلىنغان. بۇ ماقالە ئەسلى "شىنجاڭ" مەدەنىيىتى ژۇرنىلىنىڭ 2010-يىلى 4-سانىدا ئېلان قىلىنغان. مەزكۇر ماقالىنىڭ باغداش توربېكىتىدىكى تور ئادرېسى : http://www.uyghurensemble.co.uk/en-html/Mungghuliyedin_wetinige_qaytqan_uyghurlar.pdf

[37] "ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كىملىكى توغرىسىدا" [Uyghurs and Uyghur Identity by Dolkun Kamberi]; Sino-Platonic Papers, 150 (May, 2005): http://www.sino-platonic.org/complete/spp150_uyghurs.pdf